

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ЗАНЯТТЯ СПОРТОМ ЯК ЗАСІБ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ**

Виконав: студент II курсу,
групи 8.0530-з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Муллер Дмитро Євгенович
Керівник: к.психол.н., доцент кафедри
психології Малина О.Г.
Рецензент: к.псих.н., доцент кафедри
психології Грандт В.В.

Запоріжжя

2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2021 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

_____ Муллеру Дмитру Євгеновичу _____

Тема роботи Заняття спортом як засіб психологічної корекції девіантної поведінки підлітків

керівник роботи Малина О.Г.к.психол.н., доцент кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «30» липня 2021 року № 1137-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: розробити й апробувати програму психологічної корекції девіантної поведінки підлітків у позашкільному спортивному закладі.

5. Перелік графічного матеріалу: 45 рисунків.

.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Малина О.Г., доцент		
Розділ 1	Малина О.Г., доцент		
Розділ 2	Малина О.Г., доцент		
Розділ 3	Малина О.Г., доцент		
Висновки	Малина О.Г., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2021 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2021 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2021 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2021 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	вересень 2021 р.	Виконано
6	Написання висновків	жовтень 2021 р.	Виконано
7	Передзахист	листопад 2021 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2021 р.	Виконано

Студент _____ Д.Є. Муллер

Керівник роботи _____ О.Г. Малина

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 76 с., 3 додатки, 4 таблиці, 58 джерел.

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження: психологічна корекція девіантної поведінки підлітків у позашкільному спортивному закладі.

Мета дослідження: розробити й апробувати програму психологічної корекції девіантної поведінки підлітків у позашкільному спортивному закладі.

Гіпотеза: корекція девіантної поведінки підлітків буде ефективною за умови впровадження в практику діяльності позашкільного спортивного закладу програми психологічної корекції.

Методи дослідження:

1) теоретичні: аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми дослідження, систематизація та аналіз отриманої інформації.

2) емпіричні (формуючий експеримент, опитування, тестування, спостереження).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у більш глибокому аналізі проблеми девіантної поведінки підлітків, розширенні поняття девіантної поведінки особистості як соціально-психологічного феномену; поглибленні знання щодо соціально-психологічних чинників формування девіантної поведінки підлітків та особливостей психологічної корекції девіантної поведінки.

Отримані результати емпіричного дослідження, можуть бути використані шкільними психологами, соціальними педагогами та класними керівниками у роботі з підлітками.

ДЕВІАНТ, ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА, ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, АГРЕСИВНІСТЬ, АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА, ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

SAMMARY

Muller D.Y. Sports activities as a means of psychological correction of deviant behavior of adolescents

Master's qualification work: 76 pp., 3 appendices, 4 tables, 58 sources.

Object of research: deviant behavior of adolescents.

Subject of research: psychological correction of deviant behavior of adolescents in out-of-school sports.

The purpose of the study: to develop and test a program of psychological correction of deviant behavior of adolescents in out-of-school sports.

Hypothesis: correction of deviant behavior of adolescents will be effective if the implementation of the program of psychological correction in the practice of extracurricular sports.

Research methods:

1) theoretical: analysis of scientific and theoretical sources on the problem of research, systematization and analysis of information.

2) empirical (formative experiment, survey, testing, observation).

The scientific novelty of the obtained research results lies in a deeper analysis of the problem of deviant behavior of adolescents, the expansion of the concept of deviant behavior of the individual as a socio-psychological phenomenon; deepening knowledge of socio-psychological factors in the formation of deviant behavior of adolescents and features of psychological correction of deviant behavior.

The results of the empirical study can be used by school psychologists, social educators and class teachers in working with adolescents.

DEVIANT, DEVIANT BEHAVIOR, ADOLESCENCE,
AGGRESSIVENESS, AGGRESSIVE BEHAVIOR, PSYCHOLOGICAL
CORRECTION OF DEVIANT BEHAVIOR.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ПІДХОДІВ ДО ЇЇ ВИВЧЕННЯ.....	10
1.1. Проблема девіантної поведінки в психології.....	10
1.2. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки.....	23
1.3. Психологічна характеристика особистості з девіантною поведінкою.....	26
1.4. Агресивність як чинник формування девіантної поведінки.....	32
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	43
2.1. Основні підходи до психокорекції поведінки підлітків.....	43
2.2. Специфіка корекції девіантної поведінки в умовах позашкільного спортивного закладу.....	48
2.3. Тренінг як ефективний засіб зниження рівня агресії у підлітків з девіантною поведінкою	51
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В ПОЗАШКІЛЬНОМУ СПОРТИВНОМУ ЗАКЛАДІ.....	56
3.1. Організація та методи дослідження.....	56
3.2. Інтерпретація результатів дослідження.....	60
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72
ДОДАТКИ.....	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. В сучасному українському суспільстві відбуваються процеси трансформації. У соціологічній літературі є усталеною думка про те, що український соціум сьогодні перебуває в стані соціальної аномії. В суспільстві має місце ціннісно-нормативна дезінтеграція як на макро-, так і на мікросоціальному рівнях організації суспільства, що виявляється в порушенні або ігноруванні значною часткою населення, особливо підлітками, не лише ціннісних норм, а й традицій, стереотипів, усталених стилів мислення та діяльності. Отже, дослідження проблеми девіантної поведінки підлітків є актуальним.

Девіантна поведінка особистості залишалася традиційним предметом психолого-педагогічних досліджень навіть в той час, коли офіційно в нашій державі не існувало багатьох «пороків», критикованих нами в «західному світі». Між тим, сьогодні, як і раніше, виявляються відхилення природного або штучного генезу в поведінці особистості від соціокультурних норм, прийнятих у суспільстві.

У рамках гуманістичної парадигми девіантна поведінка розглядається в психології як проблема, вирішення якої можливо різними способами у відкритому просторі життєдіяльності без замовчування, але, на жаль, обмежена біогенетичними і внутрішньо психологічними детермінантами.

Девіантна поведінка має розмаїття форм прояву, починаючи від незначних провин і закінчуючи стійкими психічними відхиленнями, і різноманіття причин виникнення, починаючи від генетичних й закінчуючи соціальними чинниками. Найбільше поширення мають порівняно нескладні варіанти девіантності дітей та підлітків, причини яких лежать у соціальній сфері. У цьому випадку цілеспрямований коригуючий вплив педагогічного та психорегулюючого характеру може дати стійкий ефект на поведінку

девіантного підлітка. Корекційні дії повинні бути оптимально сполученими та узгодженими.

Така методична вимога особливо важлива для випадків, коли в основу психолого-педагогічних впливів покладені засоби фізичного виховання. Система рухових, психомоторних і психічних методів, диференційованих залежно від індивідуальних особливостей учнів, може істотно знизити роль чинників девіантності в їх поведінці, навчальній та повсякденній діяльності.

У сучасних психологічних й педагогічних наукових джерелах девіантна поведінка розглядається з різних позицій і точок зору. Так, біогенетичні аспекти девіантної поведінки розглядаються в роботах П. К. Анохіна, І.В. Байєра, В. К.Вілюнас, В. В. Ковальова, В. Д. Менделевич, В.М.Мясищева, І.М. Семенова, С. Ю. Степанова та інших авторів; девіантну поведінку як порушення процесу соціалізації, вивчали В. П. Пндреевкова, С.А. Беличева, А. І. Долгова, Є. В. Змановский, В. В. Ігнатова та інші вчені; різні передумови (чинники) девіантної поведінки були предметом дослідження А.С.Беличева, Є. В. Змановский, Ю.А. Ю. А. Клейберга, В. Д. Менделевич та ін.; психолого-педагогічні способи корекції девіантної поведінки досліджувались А. С. Белкіним, О. С. Газмоном, А. В. Гоголевою, Н. В. Дмитрієвої, Д.В. Четверіковим та іншими психологами.

Зміни, що відбуваються в нашому суспільстві, сьогодні з особливою гостротою позначили проблему допомоги дітям і підліткам з поведінкою, що відхиляється і розробку дієвої системи заходів профілактики і реабілітації цієї групи молоді.

Пошук ефективності заходів психолого-педагогічної профілактики передбачає визначення сутності поняття «девіантної поведінки», причин девіантної поведінки дітей та підлітків, її видів, факторів, що впливають на відхилення від норми поведінки учнів. Девіантною поведінкою прийнято називати соціальну поведінку, що не відповідає ustalеним у даному суспільстві нормам. І.С.Кон уточнює визначення девіантної поведінки, розглядаючи його як систему вчинків, які не відповідають

загальноприйнятим або непрямим норми, будь то норми психічного здоров'я, права, культури чи моралі.

Отже, потрібен подальший системний аналіз наукового знання з проблеми корекції девіантної поведінки особистості умовами, засобами і механізмами, пов'язаними з другою сигнальною системою людини. Звідси випливає необхідність дослідження теми «Психологічна корекція девіантної поведінки підлітків в умовах позашкільного спортивного закладу».

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження: психологічна корекція девіантної поведінки підлітків у позашкільному спортивному закладі.

Мета дослідження: розробити й апробувати програму психологічної корекції девіантної поведінки підлітків у позашкільному спортивному закладі.

Гіпотеза: корекція девіантної поведінки підлітків буде ефективною за умови впровадження в практику діяльності позашкільного спортивного закладу програми психологічної корекції.

На основі мети і гіпотези були визначені наступні завдання:

1) Проаналізувати наукову психологічну літературу стосовно проблеми девіантної поведінки підлітків.

2) Висвітлити теоретико-методологічні засади психокорекції девіантної поведінки підлітків.

3) Розробити та впровадити в практику діяльності позашкільного спортивного закладу програму корекції девіантної поведінки підлітків.

4) Дослідити ефективність апробованої програми корекції девіантної поведінки підлітків у позашкільному спортивному закладі.

Методи дослідження:

1) теоретичні: аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми дослідження, систематизація та аналіз отриманої інформації.

2) емпіричні (формуючий експеримент, опитування, тестування, спостереження, бесіда).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у більш глибокому аналізі проблеми девіантної поведінки підлітків, розширенні поняття девіантної поведінки особистості як соціально-психологічного феномену; поглибленні знання щодо соціально-психологічних чинників формування девіантної поведінки підлітків та особливостей психологічної корекції девіантної поведінки.

Практичне значення результатів дослідження. Отримані результати емпіричного дослідження, можуть бути використані шкільними психологами, соціальними педагогами та класними керівниками у роботі з підлітками.

Надійність та вірогідність отриманих результатів забезпечувалися реалізацією теоретичних і методологічних положень, адекватністю методів дослідження його цілям і завданням, репрезентативністю вибірки досліджуваних; відповідним сучасним апаратом статистичної обробки емпіричних даних.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ПІДХОДІВ ДО ЇЇ ВИВЧЕННЯ

1.1. Проблема девіантної поведінки у психології

Поведінку загалом можна розглядати як взаємодію з довкіллям, опосередковану її зовнішньою і внутрішньою активністю у формі цілеспрямованої послідовності вчинків. При цьому кожний вчинок особистості являє собою свідому дію, акт морального самовизначення, в якому людина стверджує себе як особистість, у ставленні до іншої людини, самої себе, соціальної групи або суспільства, життя загалом [10].

За поведінкою особистості можна визначити успішність її соціалізації, тобто процесу входження до різних спільнот людей. При цьому важливою складовою процесу соціалізації являється виникнення і розвиток уявлень про правила поведінки, які співпадають чи не співпадають з традиціями і звичаями людської спільноти, про моральне чи аморальне, таке, що схвалюється чи засуджується, що дозволено або заборонено, тощо [18]. Саме ці уявлення реалізуються в актах поведінки людини.

Оцінка будь-якої поведінки передбачає порівняння її з певною нормою. При цьому за норму можна брати і статистичну норму, (особливості поведінки, що властиві більшості людей в популяції), соціальну норму (моральні, правові, професійно-організаційні, або інші вимоги до поведінки), форми психічного здоров'я та психологічну норму особистісного розвитку, тощо.

Остання визначається по-різному залежно від напрямку психологічної науки. Так, зокрема, в рамках ортодоксального психоаналізу нормальна особистість повинна мати сильне Его («Я»), яке б підтримувало в рівновазі прагнення Ід («Воно») і Супер-Его («Над-Я»). Представники гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл) вважають, що особистість має

бути зорієнтована на само актуалізацію, тобто реалізацію свого духовного, творчого потенціалу, свободу і відповідальність [26].

За результатами порівняння з нормою визначають нормальну (таку, що відповідає нормі) і аномальну девіантну поведінку особистості.

Девіантна поведінка являє собою систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (норми психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо) [13]. Слід зазначити, що відхилення від цієї норми (девіації) у поведінці можуть трактуватися як позитивні, так і негативні.

У разі позитивних девіацій йдеться про нестандартну особистість, для якої характерними є оригінальні, творчі ідеї, що мають суспільну значущість і, загалом, свідчать про успішний процес соціалізації та відіграють позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства.

Негативні девіації поведінки пов'язані з тим, що особистість не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й може досить добре знати ці норми. У цьому випадку процес соціалізації особистості є порушеним, що проявляється у незбалансованих психічних процесах, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді уникання морального і естетичного контролю за власною поведінкою, яка стає соціально дезадаптованою [16;22]. У зв'язку з цим можна говорити про девіантність особистості — сукупність засвоєних особистістю асоціальних, аморальних поглядів на життя, які не відповідають соціальним очікуванням та за певний час стають її соціальною позицією, що перешкоджає самоактуалізації особистості, її особистісному зростанню, спричинює девіантний спосіб життя [2;11;23].

Як зауважує І. С. Кон, девіантну поведінку особистості (в негативному розумінні цього поняття) можна поділити на дві великі категорії. По-перше, це поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я, коли йдеться про наявність психопатології. По-друге, це поведінка, що порушує соціальні та культурні норми і, особливо, правові [13].

О. В. Змановська називає такі специфічні ознаки девіантної поведінки [11]:

- багаторазові, тривалі порушення не будь-яких, а найважливіших норм для певного суспільства на цей час;
- поведінка не є наслідком кризової, нестандартної ситуації, а зумовлена загальною спрямованістю особистості;
- сама поведінка супроводжується різноманітними проявами соціальної дезадаптації, викликає негативну оцінку з боку інших людей;
- поведінка не ототожнюється з психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча може за певних умов набувати патологічних форм (алкоголізм, наркоманія тощо);
- результатом поведінки є заподіяння реальної шкоди самій особистості чи оточуючим.

Отже, девіантна поведінка є агресивною, при цьому агресія може бути спрямована як на інших людей, так і на самого себе.

Девіантна поведінка особистості часто пов'язана з її важковиховуваністю у дитинстві. Остання, на думку Н. Ю. Максимової [17], може бути зумовлена:

- несформованістю особистісних структур, низьким рівнем моральних уявлень і соціально-прийнятих навичок поведінки (в цьому випадку йдеться про педагогічну занедбаність);
- особливостями в розвитку вищої нервової діяльності (акцентуації характеру, емоційна нестійкість, імпульсивність тощо);
- невмілими виховними впливами (йдеться про хибну або ситуативну важковиховуваність);
- функціональними новоутвореннями особистості, зокрема, неадекватною самооцінкою і рівнем домагань, що ведуть до виникнення смислових бар'єрів стосовно вихователів, афекту неадекватності тощо, тобто до власне важковиховуваності.

У зв'язку з цим дослідниця зазначає, що тривале незадоволення

життєво важливих потреб особистості може призвести до активізації психологічних захистів, результатом чого є формування особистісних новоутворень, що викривлюють сприйняття довкілля на користь уявлень, які задовольняють суб'єкта. Поведінка в цьому випадку стає сурогатом тієї соціально цінної діяльності, яка б дійсно призвела до задоволення життєво важливих потреб.

Викривлене уявлення особистості про ставлення до неї з боку оточуючих, закріплюючись, стає своєрідною позицією, що визначає весь її подальший розвиток. Людина знаходить виправдання своєї незадоволеності, бачить причини невдач не у власних недоліках, а в несправедливості, недоброчливості з боку інших, в несприятливих обставинах, якомусь випадку тощо. Це веде до невідповідності між усвідомленням особистістю свого ставлення до себе, до інших, до власної діяльності і є реальним змістом та проявом цих відносин, причиною виникнення неузгодженості ставлень або когнітивного дисонансу [10;21]. Внаслідок цього вимоги суспільства можуть залишатися зовнішніми щодо такої особистості, тому вона не прийматиме їх. Оскільки з розвитком особистість дедалі стає незалежною від зовнішніх впливів, існує загроза, що її поведінка все помітніше відхилятиметься від соціально-прийнятих норм.

Загалом до психологічних проявів девіантної поведінки особистості відносять такі [11;16]:

а) духовні проблеми, зокрема, відсутність або втрату сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо;

б) деформацію ціннісно-мотиваційної сфери — несформовані або редуковані моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переважання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентричну орієнтацію, фрустрованість вищих потреб, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;

с) емоційні проблеми — тривогу, депресію, переважання негативних емоцій, алекситимію (ускладнення в розумінні своїх переживань і невміння

сформулювати їх у словах), емоційне огрубіння (втрата здатності визначати доцільність, доречність тих чи інших емоційних реакцій, дозувати їх), афективність тощо;

d) проблеми саморегуляції — неадекватні самооцінку і рівень домагань, слабкий розвиток рефлексії, надмірний або недостатній самоконтроль, низький рівень адаптивних можливостей;

e) викривлення у когнітивній сфері — стереотипність, ригідність мислення, неадекватні настановлення, обмеженість знань, наявність забобонів;

f) негативний життєвий досвід — наявність шкідливих звичок, психічних травм, досвіду насильства, соціальну некомпетентність тощо [45].

Залежно від виду норми, з якою порівнюються особливості поведінки, та її негативних наслідків виокремлюють такі види девіантної поведінки: антисоціальну (делінквентну і кримінальну) поведінку, асоціальну (аморальну) поведінку, аутодеструктивну поведінку тощо [2;6;8;11;13;18].

Антисоціальна поведінка суперечить соціальним і правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих. При цьому делінквентна поведінка полягає у здійсненні особистістю дрібних правопорушень, за які її не притягують до відповідальності. Може виявлятися у формі бешкетування, хуліганства, коли, наприклад, особистість бажає розважитися, але обирає для цього неприйнятні форми, насамперед, внаслідок недоліків у своєму вихованні.

До делінквентної поведінки можна віднести в певних випадках і прояви вандалізму як форми руйнівної поведінки, спрямованої на безглузде знищення культурних і матеріальних цінностей. Спираючись на класифікацію мотивів вандалізму Д. Кантера, виокремлюють такі типи вандалізму [16]:

a) вандалізм як спосіб придбання, коли мотивом руйнування є матеріальна вигода;

b) вандалізм як помста, відповідь на образу;

c) лють через переживання нездатності досягти певної мети і спроба справитися зі стресором;

d) нудьга і, відповідно, бажання розважитися, пошук нових вражень, гострих відчуттів;

e) вандалізм як спосіб самоствердження, привертання уваги до себе;

f) вандалізм як дослідження (у дитячому віці), бажання зрозуміти принципи і механізми функціонування певних речей;

g) графіті як різновид комунікації, яке через анонімність звільняє особистість від соціального контролю тощо.

Останній з наведених типів часто слугує засобом вираження придушених внутрішньо особистісних конфліктів і проблем (коли, наприклад, особистість прагне ствердити у такий спосіб власну особистісну чи групову ідентичність, проявити свій протест проти «тиску» соціальних і культурних норм або ж через висловлювання на адресу відомих людей самоствердитися за їх рахунок).

Внаслідок здійснення делінквентних дій особистість може дедалі звикати до думки про їх дозволеність. При цьому, за дослідженням Л. Філонова, спрацьовують спеціальні захисні механізми, за допомогою яких людина може виправдовувати порушення норм. Це, по-перше, хибні уявлення про те, що існують люди, яким усе дозволено. По-друге, ігноруються, знецінюються самі соціальні норми (через смислові бар'єри, коли норми сприймаються як повчання, що вже набридли) [25].

Поступово делінквентна поведінка може трансформуватися в злочинну. Кримінальна (злочинна) поведінка особистості виявляється у вчинках, що суперечать нормам права і, водночас, нормам кримінального законодавства.

О. Ю. Дроздов, М. А. Скок, спираючись на класифікацію Ю. Антоняна, виокремлюють декілька типів кримінальної поведінки залежно від тяжкості злочину:

1) злочини, що чиняться із застосуванням фізичної сили: вбивства (гоміцид), нанесення тілесних ушкоджень, побої і хуліганство, зґвалтування, захоплення заручників та інші;

2) злочини, що відбуваються з погрозами застосування фізичного насильства: здирництво (рекет), погроза фізичної розправи, примус до дачі

неправдивих свідчень та інші;

3) злочини, що чиняться через психологічне насильство: шантаж, образа, обмова та ряд подібних;

4) злочини, що відбуваються за допомогою «інтелектуального насильства», коли, наприклад, посадова особа перевищує владу або повноваження, здійснює незаконний арешт або затримання і т.п. [8].

Загалом злочинна поведінка може детермінуватися особистісними новоутвореннями, для яких характерна неузгодженість ставлень: особистість здатна до негативних вчинків, зберігаючи при цьому впевненість, що її дії зумовлені моральними принципами. Для такої особистості характерним є протиставляння суспільству загалом, коли інші люди розглядаються лише як засіб для досягнення мети. Саме в протиправній діяльності особистість найповніше задовольняє власні домагання, самоутверджуючись шляхом прояву своєї влади над жертвою. При цьому механізм неузгодженості ставлень звільняє її від будь-яких сумнівів у своїй правоті, каяття, почуття жалю тощо. Така відсутність емпатії особистості з девіантною поведінкою до інших осіб часто поєднується з високою чутливістю стосовно себе. Зазвичай особистість у цьому випадку входить до асоціального угруповання, де переживає почуття захищеності, підтримки, має можливість самореалізації, хоча і в антисоціальной діяльності [17;20].

Асоціальна поведінка, на думку М. Андрєєва [2], є формою дезорганізації індивіда в групі осіб або у суспільстві, де виявляється невідповідність очікуванням, що склалися у суспільстві, і, насамперед, його моральним вимогам. При цьому ті негативні явища, що не являють собою великої суспільної небезпеки, але пов'язані з порушенням порядку взаємодії між людьми, фіксуються суспільною увагою і коригуються учасниками взаємовідносин відповідно до ситуації.

Виокремлюють такі типи асоціальной поведінки особистості:

- конфліктно - ситуативний - з переважанням позитивної спрямованості;
- ситуативний - з незначною негативною спрямованістю;

- нестійкий - з переважно негативною спрямованістю;
- стійкий - з негативною спрямованістю [7].

До асоціальної поведінки можна віднести бродяжництво як наслідок соціальної дезадаптації, що спричинює прагнення уникнути соціального контролю, "втечу" від вимог суспільства через суб'єктивне переживання неможливості їхнього дотримання (з одного боку) і примирення з цим фактом (з іншого боку). Про бродяжництво йдеться, коли в особистості відсутнє постійне місце проживання, а вона існує на нетрудові доходи (йдеться про так званий «соціальний паразитизм»). При цьому серед бродяг досить велику групу складають так звані «вуличні діти», лави яких поповнюються через своєрідний протест дитини проти негативного ставлення до неї з боку дорослих, несприятливі умови сімейного виховання, страх покарання за певні проступки тощо [16].

Аморальна поведінка — сукупність вчинків, що характеризуються негативним ставленням індивіда до етики і моралі, насамперед, до загальнолюдських цінностей, зокрема, до дисциплінованості, почуття обов'язку, поваги до оточуючих, ввічливості, чесності, порушення яких передбачає громадський осуд. Іноді аморальна поведінка, наприклад, статева розбещеність, супроводжується зниженням моральних критеріїв у суспільстві загалом.

Т. П. Малихіна зазначає, що аморальний вчинок не відрізняється від моральної дії якимись особливими психічними механізмами, особливим є зміст цих механізмів, специфічних мотивів, цілей, ціннісних орієнтацій, спрямованості особистості тощо, які актуалізуються у ситуації вибору особистістю лінії поведінки. При цьому дослідниця виокремлює такі групи форм аморальних вчинків [17]:

1) стійкі форми, коли поведінка особистості зумовлюється стійкими) аморальними мотивами, при цьому після скоєння аморального вчинку особистість відчуває задоволення собою, у будь-якому випадку не переживає негативних емоцій;

2) нестійкі форми, коли особистість здійснює аморальний вчинок через

відсутність безпосередньої загрози покарання, хоча й добре знає, що такі дії заслуговують на осуд; разом з тим, маючи певні моральні переконання, через скоєний негативний вчинок особистість зазнає докорів сумління;

3) одиничні форми, коли особистість відчуває сором за свої вчинки, хоча й вважає, що в певній ситуації вчинила правильно (тобто спрацьовують захисні механізми, які формують псевдоморальні почуття).

Аморальну поведінку Г. Бардієр пов'язує з інтолерантністю як поведінкою, в якій відсутні гармонія і конструктивна взаємодія між людьми та різними соціальними групами, повага до особистості, розмаїття різних культур, цивілізацій, народів, готовність до співпраці з ними тощо [5]. При цьому дослідниця виокремлює пасивну інтолерантність, яка проявляється в терпимому ставленні до соціальної несправедливості, відмові від своїх моральних переконань, виправданні аморальних думок і вчинків інших, і активну інтолерантність, що веде до дискримінації, ворожості, маніпулятивної поведінки, обрання способів взаємодії з іншими людьми, які принижують їх гідність.

Аутодеструктивна поведінка являє собою поведінку, що відхиляється від психологічної норми, часто медичних норм, загрожуючи цілісності і розвитку особистості. У даному випадку йдеться про суїцидальну поведінку, поведінку з вираженою загрозою для життя, коли особистість віддає перевагу екстремальним видам діяльності, віктимну поведінку (поведінку жертви), адитивну поведінку, зокрема, фанатичну поведінку (сліпе слідування певним ідеям, наприклад, релігійному культу деструктивної спрямованості) тощо [8;11;16;17].

Терміном адитивна поведінка насамперед позначають поведінку особистості, обтяжену хімічною залежністю через вживання певних речовин (алкоголь, паління, наркотики тощо). При цьому виокремлюють різні чинники виникнення психічної залежності від психоактивних речовин, проте головна роль належить особливостям переживання особистістю своєї життєвої ситуації. «Слабка ланка» такої особи —недостатні самоконтроль й самодисципліна, несформованість функції прогнозу поведінки, низька

стійкість до можливих впливів, схильність неадекватно реагувати на фруструючу ситуацію, невміння знаходити продуктивний вихід із конфлікту, відмова від активності при найменших труднощах, часто поряд із завищеним рівнем домагань тощо. У результаті особистість прагне пережити стан задоволення, радості, але не бачить природних шляхів до цього, бо від повсякденної діяльності очікує лише на негативні емоції. Тому в неї виникає прагнення до зміни психічного стану штучним, хімічним шляхом.

Так, зокрема, особливістю фармакологічного впливу алкоголю на психіку є те, що, з одного боку, він, особливо у великих дозах, придушує активність, а з іншого, особливо в малих дозах, стимулює її, знімаючи свідоме гальмування. Встановлено, що алкоголізм виникає частіше там, де більше соціальне напружених, конфліктних ситуацій, де він схвалюється як засіб звільнення від зовнішнього контролю, як елемент певних ритуалів, де є внутрішньоособистісний, мотиваційний конфлікт, пов'язаний із переживанням особистістю почуття залежності, тоді як алкогольне сп'яніння дає ілюзорне відчуття свободи. Уживання наркотиків вперше часто пов'язане з психологічним експериментуванням, пошуком нових, незвичайних вражень. Ступінь ризику виникнення наркотичної залежності при цьому пов'язують з віком, в якому починається вживання наркотиків, а також з характером наркотичної речовини. При токсикоманії значущою є, насамперед, мотивація, пов'язана з редукцією емоційної напруженості [13;17;21].

Загалом для особистості з адиктивною поведінкою характерним є звуження часової перспективи, вона висуває перед собою цілі, досягнення яких може відбутися найближчим часом. Р. Грановська [6] зазначає, що таким особам властиве переживання «скороченого майбутнього», впевненість, що життя занадто коротке і тому не варто себе обмежувати, сподіватися на майбутнє і зберігати себе для нього.

При цьому у людей, які є близькими до цієї особистості, може виникнути так зване співузалежнення — особистісне новоутворення, що розвивається в результаті надмірної сконцентрованості уваги на проблемах особистості із залежною поведінкою, часто — самозречення і ігнорування

власних потреб через довготривалу дію стресу [17].

Слід зазначити, що крім психоактивних речовин об'єктами залежності можуть бути й їжа, ігри, секс, релігія і релігійні культу тощо. Відповідно адиктивна поведінка може виявитися у:

а) порушеннях харчової поведінки (переїданні, голодуванні, відмові від їжі тощо);

б) гемблінгу (ігровій залежності) - залежності від азартних, а останнім часом — і від комп'ютерних ігор;

в) релігійному фанатизмі - сліпому наслідуванні ідеї релігійного культу деструктивної спрямованості та ін. [8;11].

В останньому випадку особистість має фрустровані потреби, часто - гіпертрофоване почуття провини, переживає безглуздість існування і прагне віднайти сенс життя. Саме перебування в релігійних спільнотах може сприяти такій особистості в пошуку сенсу життя, позбавленні від помилок попереднього життя, уникненні внутрішньої відповідальності за свої вчинки. У результаті можуть відбутися такі негативні зміни в психіці, як схильність до відчуження стосовно інших людей, які не є членами даної релігійної спільноти, занурення у справи релігійної общини на шкоду іншим, певні обмеження в життєдіяльності, фанатична переконаність у власній правоті, психологічна залежність від служителів культу тощо [27].

Суїцидальна поведінка, тобто самогубство або його спроба, спрямована на виведення особистості із кризової ситуації, усвідомлення перебування в якій є для неї нестерпним і з якої вона не бачить іншого виходу (хоча об'єктивно такий вихід можна знайти). Людина переживає безнадійність, безпомічність через фрустрацію надзвичайно важливих для неї потреб вищого порядку і через звуження свідомості мислення працює за логікою: або негайне вирішення проблеми, або смерть. Слід зауважити, що через амбівалентне ставлення до смерті (бажання смерті, яке поєднується з бажанням допомоги з боку інших людей) самовбивця часто подає відповідні сигнали про допомогу, залишаючи повідомлення — листи, наводячи лад у справах тощо. При цьому розрізняють істинний суїцид, викликаний

бажанням померти через втрату сенсу життя, демонстративний суїцид як засіб привернути до себе увагу, закликати на допомогу в несприятливих життєвих ситуаціях і прихований суїцид — дії, що супроводжуються високою ймовірністю летального наслідку через їх невиправдану ризикованість, екстремальність тощо. В останньому випадку часто йдеться про так звану парасуїцидальну поведінку, коли особистість прагне завдати собі каліцтва, щоб вийти із негативного стану шляхом афективно-шокових переживань. Для цього використовуються певні ризиковані і небезпечні для життя дії, зокрема, удушення до напівпритомного стану, ходіння в небезпечних місцях — над прірвою, по поручнях моста та ін. [1;22;28].

Певною мірою наближеною до цього виду аутодеструктивної поведінки є так звана віктимна поведінка, що являє собою активність особистості, за якої вона певним чином сприяє скоєнню злочину проти неї, свідомо чи підсвідоме нехтуючи запобіжними заходами, обираючи спосіб життя, який привертає до цієї особистості увагу агресивних осіб, злочинців тощо. При цьому О. Ю. Дроздов, М. А. Скок виокремлюють два типи віктимних особистостей: пасивна жертва, для якої характерним є підвищена тривожність, невпевненість у собі, низька самооцінка, поведінка, якою вона виявляє нездатність опиратися тиску інших, та активна жертва, яка виявляє схильність до конфліктного стилю спілкування, незважаючи на ситуацію, часто — підвищену товарицькість, нерозбірливість у знайомствах, емоційну ригідність, імпульсивність, демонстративність у поведінці тощо [8].

Загалом у вітчизняній літературі відокремлюють такі рівні розвитку девіантної поведінки:

- 1) поведінка, що є не схвалюваною іншими (епізодичні витівки, бешкетництво);
- 2) поведінка, що осуджується іншими (періодичні витівки, бешкетництво);
- 3) морально негативні прояви і вчинки;
- 4) делінквентна поведінка;
- 5) злочинна поведінка;

б) деструктивна поведінка тощо [12;22].

Відповідно до рівнів розрізняють й декілька етапів розвитку девіантної поведінки [15; 16].

На першому рівні, ситуативному, виявляються лише окремі симптоми девіантної поведінки, зокрема, неслухняність, невиконання окремих соціальних вимог з боку сім'ї та інших соціальних спільнот. Ці симптоми можуть свідчити про необхідність зміни виховних впливів, типу взаємодії та форм соціального контролю з боку оточуючих. Якщо це не вдається, особистість або сама справляється з власними проблемами, або ж девіантна поведінка закріплюється.

Другий етап — стійких порушень — можна охарактеризувати через стійке порушення соціальних та моральних норм, вимог та першими проявами делінквентної поведінки, що поступово наближається до межі правопорушень. Тут уже є можливим входження до малих груп з вираженою асоціальною спрямованістю. На цьому етапі особистість може і не схвалювати власну поведінку, вважати, що вона не відповідає її власним цінностям і настановам.

На третьому етапі девіантна поведінка характеризується накопиченням соціального досвіду в здійсненні делінквентних дій і наближається до кримінальної (крадіжки, насилля, проституція та ін.). «Криза ідентифікації» (тобто незбіг уявлень особистості про себе і думки оточуючих), що виникає при цьому, може спричинити гострий внутрішньо особистісний конфлікт. Наслідком такого конфлікту, зазвичай, є ідентифікація з уявленнями оточуючих щодо образу даної особистості. У результаті особистість уже може сприймати свою поведінку як нормальну, таку, що відповідає її власним нормам і цінностям.

Четвертий, кримінальний етап девіантної поведінки особистості пов'язаний з багаторазовими проявами стійкої, соціально небезпечної поведінки, входженням до груп з яскраво вираженим характером асоціальної і антисоціальної спрямованості.

На п'ятому, деструктивному етапі, йдеться про стійку, особливо небезпечну девіантну поведінку, тяжкі соціальні відхилення, стабільне відчуження особистості від суспільства, його норм і цінностей.

1.2. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки

Деякі вітчизняні та зарубіжні дослідники вважають доцільним поділяти девіантну поведінку на злочинну (кримінальну), делінквентну й аморальну. Дані типи девіантної поведінки виділені з урахуванням особливостей взаємодії індивіда з реальністю, механізмів виникнення поведінкових аномалій. Кримінальною називають особистість, що вчинила злочин. Вбивства, зґвалтування, нелюдські вчинки у всьому світі вважаються девіацією, незважаючи на те, що під час війни вбивства виправдані. Під делінквентністю традиційно розуміється протиправна дія, яка не тягне за собою кримінальну відповідальності. У німецькій мові поняття «делінквентність» включає всі випадки порушення норм, передбачені кримінальним кодексом, тобто всі діяння, які передбачають юридичні покарання. Різниця між цими поняттями полягає в тому, що злочинна і делінквентна поведінка носять антисоціальний характер, аморальна - асоціальний.

У рамках розглянутих видів виділяють наступні форми відхилень у поведінці: асоціальна (аморальна, деструктивна, політичний злочин), делінквентна (кримінальна) та паранормальна.

Н. Смелзер наводить найбільш яскраві приклади девіації (нелюдські вчинки, які завжди викликають засудження): вбивство, інцест, зґвалтування. Виділяючи три основні компоненти девіації (людина, якій властива певна поведінка; норма (або очікування), яка є критерієм оцінки девіантної поведінки; якась інша людина, група або організація, яка реагує на поведінку), він відзначає, що очікування, визначають девіантну поведінку, з часом змінюються; серед населення можуть виникати розбіжності з приводу

законності і правильності очікувань; різні верстви населення можуть висловлювати різні точки зору з приводу девіантності деяких типів поведінки - паління, вживання наркотиків, порушення правил дорожнього руху та ін. «Оскільки критерії визначення девіантної поведінки неоднозначні і часто викликають розбіжності, важко точно встановити, які типи поведінки можна вважати девіантною».[14]

Розглядаючи праці Беличева С.А., слід відзначити точку зору дослідника відносно класифікації девіантної поведінки. На думку вченого, серед відхилень від норми виділяє асоціальний тип поведінки; розглядає соціальні відхилення корисливої спрямованості (розкрадання, крадіжки і т.п.), агресивної орієнтації (образа, хуліганство, побої), соціально-пасивного типу (ухилення від цивільних обов'язків, відхід від активного суспільного життя); вважає, що вони розрізняються за ступенем суспільної небезпеки, за змістом й цільовою спрямованістю. Нею виділяється докріміногенний рівень, коли неповнолітній ще не став об'єктом злочину, і криміногенні прояви - асоціальна поведінка злочинної орієнтації.

Асоціальність розглядається як найбільш загальне поняття, що означає будь-яке відхилення від соціальних норм. При цьому С. А. Беличева розрізняє несоціалізованими форми прояву асоціальності, які виступають в вигляді негативізму, конфліктності, агресивності, спрямовані проти безлічі людей, груп або установ, і соціалізовані порушення, які можуть проявлятися в тих же видах, але по відношенню до окремих людей девіант зберігає лояльність і не проявляє асоціальної поведінки (наприклад, банда не здійснює крадіжок всередині своєї групи). З нашої точки зору і ту, й іншу форму можна вважати девіацією поведінки [32].

Оскільки соціальна занедбаність означає стійке і повне ігнорування соціальних норм, тривала й загальна соціальна зневага, кожного соціально запущеного можна вважати асоціальною особистістю, але не кожен, хто демонструє асоціальну поведінку є соціально запущеним. Таке ж співвідношення між делінквентністю та соціальною занедбаністю.

У наш час велика увага приділяється виявленню і опису відхилень у поведінці, пов'язаних з патохарактерологічними особливостями особистості. [16] На підлітковий вік припадають різні типи девіантної поведінки. В числі найпоширеніших серед неповнолітніх делінквентні дії, слід виділити такі як наркоманія, токсикоманія, алкоголізм, викрадення автотранспорту, пагони, домашні крадіжки, хуліганство, підлітковий вандалізм, агресивну й аутоагресивну поведінку, надцінні захоплення, а також типово підліткові девіації, що зустрічаються тільки при психопатологічному типі - дисморфоманією, дромоманія, піроманія, гебоїдна поведінка. Слід зазначити й підлітка - «ботана» - свого роду «фаната навчання», зацикленість якого на навчальній діяльності виявляється перешкодою на шляхи налагодження повноцінного інтимно-особистісного спілкування з однолітками. З іншого боку, така моноканальна активність підлітка не може бути оцінена як свого роду девіантна поведінка, тому що його дії носять просоціальний характер. [17]

В. М. Сінайко, А. М. Кожина, І. В. Романова, Л. М. Гайчук відзначають, що девіації у підлітків з антидисциплінарною, антигромадською, аутоагресивною поведінкою мають схильність до генералізації і можуть захоплювати всі ніші їх соціального функціонування - сім'ю, школу, групу однолітків. Розглянувши різновиди відхилень у поведінці, можна констатувати, що єдиної точки зору дослідників на класифікацію та типологію девіантної поведінки не спостерігається.

Багато вчених в своїх роботах особливе увагу приділяють окремим видам девіантної поведінки, віддаючи перевагу певному віку, що відображає сферу їх наукових інтересів. Критерії девіантної поведінки неоднозначні. Латентні правопорушення (безквитковий проїзд, порушення правил вуличного руху, дрібні крадіжки, скупка краденого) можуть залишитися без уваги. Проте різкі зміни в поведінці, коли потреби особистості не відповідають пропозиціям; зниження ціннісного ставлення до себе, свого імені й тіла; негативне ставлення до інститутів соціального контролю; нетерпимість до педагогічних впливів; ригоризм у ставленні до наркоманії,

протиституції, бродяжництва, жебрацтва, пов'язаний з особливим віктимні досвідом; правопорушення служать найбільш усталеними ознаками девіантної поведінки. Л. Б. Філонов підкреслює, що неприпустимо навішувати ярлик девіантності на якийсь вид поведінки при всіх обставинах. [18]

Отже, девіантною вважається поведінка, що відхиляється від норм моралі, прийнятих у певному суспільстві на даному рівні соціального і культурного розвитку, і несе за собою санкції: ізоляцію, покарання, лікування та інші форми осуду порушника. Виявляється воно у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді ухилення від морального і естетичного контролю над власною поведінкою. Яким би важливим не був аналіз міжнародних тенденцій, кожна країна вирішує проблему девіантної поведінки відповідно до своїх соціально-економічних та морально-етичних умов, але з урахуванням інтернаціональності країни.

1.3. Психологічна характеристика особистості з девіантною поведінкою

Своєрідним «кристалізаційним центром» проблеми девіантної поведінки є особистість. Саме через особистість здійснюється складна взаємодія соціума та безпосередньо особистості. Більш наглядно таку взаємодію можна розглядати за схемою, запропонованою В.М.Кудрявцевим: «причини – середовище» і «ситуації – особи – діяння - заходи»

Особистість - це поняття, яке дозволяє позначити загальну міру соціального в людині. Проте суспільний характер особистості, значення історичних умов для її зміни мають корінні протиріччя в розумінні змісту і динаміки поведінки людини як особистості, шляхів і можливостей впливу на неї суспільства.

Парадокс у тому, що фундаментальні відкриття генетики зумовили пошквалювання біологізаторських концепцій особистісного розвитку. Їхні прихильники вважають, що основні психічні властивості особистості закладені в самій природі людини та визначають її життєву долю (Е. Торндайк та ін). Усі психічні властивості особистості формуються і виявляються в процесі діяльності, за допомогою якої індивід не лише на власному досвіді пізнає навколишній світ, а й привласнює досвід попередніх поколінь, їхні досягнення [42].

Структура особистості з девіантною поведінкою, як і особистості з «нормальною» поведінкою, зумовлена впливом життя, особливостями відносин. Немає якоїсь одної властивості особистості, яка б зумовлювала девіантну поведінку, та відрізняла б осіб, схильних до такої поведінки, від осіб, що дотримуються соціальних норм. Проте це пов'язано не з генетичною напередвизначеністю, а з їхнім способом життя, із впливом родини й біографією. Цей комплекс містить: негативне ставлення до основних соціальних норм; глибоко вкорінене негативне уявлення про соціальні відносини і цінності; специфічні (негативні) риси особистого досвіду; підвищену агресивність і збудливість; примітивні потяги й нестриманість у їхньому задоволенні тощо. Коли такі комплекси рис особистості вступають у взаємодію з певною ситуацією, то вони сприяють виборі протиправного шляху досягнення мети.

Аналіз психологічних особливостей особистості з девіантною поведінкою дає змогу виокремити деякі її характеристики.

По-перше, прагнення до пристосування. Пристосування тут не синонімічне поняттю адаптації, а полягає в тому, що хворобливе марнославство, бажання за будь-яку ціну задовольнити свої потреби, одержати особисту вигоду або зберегти в таємниці негативну спрямованість інтересів люди з девіантною поведінкою ретельно маскують. При цьому пристосування постає і як риса особистості, і як характеристика групи з негативною спрямованістю.

По-друге, мода. Гіпертрофована мода на певні зачіски і різні підвіски, нашійні хрести тощо, тобто прихильність до різних знаків, які помітно відрізняються від повсякденних.

По-третє, розбіжність знання норм та цінностей й реальних вчинків.

По-четверте, роздвоєння переконань.

Психологи, на основі розкриття спрямованості особистості й особливостей її поведінки, умовно виокремлюють чотири групи осіб з девіантною поведінкою [55].

Для першої групи характерний стійкий комплекс аморальних, примітивних потреб, прагнення до споживацького проведення часу, деформація цінностей та взаємин. Егоїзм, байдужість до переживань інших, нелагідність, відсутність авторитетів є типовими особливостями цих людей. Вони егоїстичні, цинічні, озлоблені, грубі, запальні, зухвалі.

Другу групу становлять особи з деформованими потребами. їм притаманне більш-менш широке коло інтересів, а водночас — загострений індивідуалізм, бажання посісти привілейоване становище за рахунок утиску слабких. Для них характерна імпульсивність, швидка зміна настроїв, облудність, дратівливість. У цих людей перекохані уявлення про мужність, товариство. їм приємно від чужого болю.

Для третьої групи осіб з девіантною поведінкою характерний конфлікт між деформованими й позитивними потребами, цінностями, взаєминами, поглядами. їм властиві однобічність інтересів, пристосування, облудність. Ці люди не прагнуть досягнути успіхів, вони апатичні.

До четвертої групи зараховують особистостей, у яких слабо деформовані потреби, а водночас нема певних інтересів і досить обмежене коло спілкування. Вони безладні, недовірливі, підлещуються перед сильнішими. Для них типове боягузтво і мстивість.

Ця типологія чітко показує наявність в особистості з примітивною формою девіантної поведінки: незначні потреби, недостатній розвиток вольової регуляції, вузькість інтересів, підміну позитивних інтересів, егоїзм,

цинізм, самоствердження за рахунок приниження гідності інших людей, жорстокості, байдужості, ворожості до нормального середовища.

Водночас для деяких осіб з девіантною поведінкою характерні межові стани, неврози, патологічні відхилення в характері, які не є хворобою. Психопатологічних рис особистість здебільшого набуває не в результаті обтяженої спадковості, а внаслідок несприятливих умов життя і виховання.

Дослідження девіантної поведінки у світовій психологічній літературі представлені достатньо широко, а в сучасній вітчизняній психології і педагогіці є визначальним, тому що саме девіантна поведінка перешкоджає соціалізації особистості, її становленню й формуванню, розвитку її громадянської самосвідомості [4; 5].

Слід зазначити, що серед вікових категорій, найбільш ураженою до девіацій залишаються діти. Так, погіршення соціальної ситуації в останні роки призвело до збільшення кількості дітей, що живуть у винятково складних соціальних умовах. Із загальної кількості населення в Україні 14 млн. дітей і молоді віком до 18 років. Серед них: діти-сироти і діти, які залишилися без піклування батьків або з неповних сімей – понад 400 тисяч, діти з проблемами фізичного та психічного розвитку – близько 160 тисяч, діти з малозабезпечених сімей – 3,4 млн.

Серйозний дефіцит позитивного впливу на молоде покоління призводить до того, що у дітей і підлітків домінуючими почуттями стали тривога, агресія, соціальна пасивність, страх.

В педагогіці сучасні вчені стосовно неповнолітнього з різного роду відхиленнями в розвитку, що накладають своєрідний відбиток на поведінку, використовують терміни: «важкі діти» (К.Лебединська, М.Райська, М.Раттер, Л.Славіна); «важкі підлітки» (Л.Зюбін, В.Степанов, Д.Фельдштейн та ін.), до категорії яких відносять дітей з відхиленнями в моральному розвитку, акцентуаціями характеру, з порушеннями в афективно-вольовій сфері, відхиленнями в поведінці; «аномальні діти», що мають відхилення від того, що є типовим або нормальним, але не включає патологічний стан (Л.Пожар); «дезадаптивні діти» (С.Белічева) та ін. Однак названі терміни часто несуть

однобічну інформацію: побутову, клінічну, юридичну. Оскільки єдиної практики вживання цих понять немає, часом не ясно, до якої категорії віднести дитину, що має ті або інші відхилення в поведінці (асоціальна, ненормативна, протиправна, злочинна поведінка) (Е.Іванов, Л.Шіпиціна, Г.Сафіна) [4]. На наш погляд, більш правомірним є використання узагальнюючого терміна – «девіантна поведінка», у будь-якому разі до тих пір, доки дитині не встановлено медичного діагнозу або не винесено юридичного вироку.

Досить часто про негативні прояви поведінки говорять як про спеціальний засіб, психологічний захист, що розглядається в медичній психології, маючи на увазі тільки аномалії психічного розвитку.

Підлітковий вік як кризова стадія розвитку особистості, на думку видатних психологів (З.Фрейд, А.Адлер, А.Рубінштейн, І.Кон), передбачає, що певний підліток – девіант «важкий» як для себе, так і для інших [19;43;52].

Фізична нестабільність, риси характеру, що ускладнюють спілкування, емоційна незрілість, несприятливі мікро- й макросоціальні відносини – усе це фактори ризику, наявність яких, безумовно, робить цей важкий вік ще важчим.

Ще в ранньому дитинстві розлади процесу становлення особистості можуть супроводжуватися різними проявами антисоціальної спрямованості, такими, як: заподіяння шкоди приналежній іншим власності, експансивність, жорстокість у ставленні до тварин. Розбіжності в рівні агресивності стають помітними вже у віці двох років. З віком ознаки агресивності змінюються, хоча стійкість їх зберігається.

У підлітків з'являються специфічні поведінкові реакції, що складають специфічний підлітковий комплекс: 1) реакція емансипації (крайній ступінь – бродяжництво); 2) реакція групування з однолітками (формування власної субкультури); 3) реакція захоплення (хобі) [4; 5].

Девіації в підлітковому та юнацькому віці виникають також і як відповідь на неспроможність особистості реалізувати свої особистісні тенденції до самоактуалізації. Тому профілактика та подолання девіацій можливі шляхом

навчання людини способів самореалізації, які б стали джерелом особистісного зростання та позитивності Я-концепції, що в цілому сприятиме психологічному благополуччю підлітка або молодій людині.

Соціалізація полягає у засвоєнні індивідом соціального досвіду у вигляді норм, видів діяльності, форм спілкування та переведення цього досвіду у внутрішні, власні регулятори активності. До цих регуляторів належать мотиви, звички, настанови, стереотипи тощо. Метою соціалізації є забезпечення включення особистості у соціальне середовище, створення умов для максимальної реалізації її психологічного потенціалу, спонукання до саморозвитку. У процесі соціалізації неповнолітній різною мірою, але неминуче проходить через життєві кризи, накопичення протиріч, можливо, через затримки й навіть зриви, болісні, спотворені форми самоствердження та визнання оточуючими. Не обов'язковим, але реально ймовірним наслідком цього є виникнення несприятливих психологічних новоутворень, що оформлюються у риси, властивості особистості. Це жорстокість, цинізм, брутальність, нігілізм, зухвалість.

У соціально-психологічному плані визначальним чинником, який підштовхує неповнолітнього до несприятливої лінії загального формування особистості, є відсутність чи втрата психосоціальної ідентичності. На думку Е.Еріксона, потреба у психосоціальній ідентичності, що є соціогенною за своєю природою, закладається у людини на рівні базових потреб – самозбереження, репродукції тощо. Вона полягає у прийнятті власного образу як такого, що належить до певної соціальної групи, спільноти й виконує відповідну соціальну роль. Ідентичність відсутня, коли намагання особистості включитися у привабливу, референтну для неї соціальну групу не знаходять підтримки й визнання. Ідентичність втрачається, коли різка зміна соціального оточення, власного статусу та ролі переживається особистістю у вигляді обставини, яка вражає самолюбство, заважає соціальному визнанню та самореалізації [18, 125].

Таким чином, дефекти соціалізації на стадії підліткового віку призводять до несприятливого (аномального) формування особистості. Це проявляється, зокрема, у виникненні негативних психологічних новоутворень, відсутності чи

втраті психосоціальної ідентичності, деформованих потребах. Кінцевим результатом є схильність до девіантної поведінки, пошук відповідних ситуацій і навіть створення умов, сприятливих для її прояву.

Формами соціально-психологічної допомоги в роботі з девіантними підлітками є профілактика й корекція когнітивних розладів у формі вправ і ігор, що засновані на сполученні когнітивних і сугестивних компонентів, корекція емоційно-особистісних порушень тощо. Комплексні корекційні програми сприяють підвищенню рівня психічного розвитку підлітків, особливо у сфері індивідуальних якостей [1; 3], однак мають один суттєвий недолік – вони застосовуються лише на тій стадії, коли дитина вже не приховує антисоціальної спрямованості своєї поведінки – паління, вживання алкогольних напоїв, сексуальні перверсії, дромоманія, суїцидальні спроби, дрібні крадіжки тощо. На наш погляд, своєчасна профілактика, тобто попередження девіантної поведінки може дати більш ефективний результат.

Психолого-педагогічні засоби профілактики й корекції девіантної поведінки дають особливий ефект, якщо застосовуються у формі сполученого сугестивного та когнітивного впливу. Такий вплив може застосовуватися як у вигляді прямого навіювання, так і вправ, ігор з елементами навіювання й когнітивних дій, а також традиційних засобів виховання, адекватних віку підлітків з корекційними вправами, що відповідають індивідуально-типовим особливостям цієї вікової групи [48].

1.4. Агресивність як чинник формування девіантної поведінки

Проблема девіантної поведінки особистості в сучасній вітчизняній і зарубіжній психології набуло достатньо широкого поширення. В науковій літературі девіантна поведінка частіше пов'язана з такими поняттями як соціальна дезадаптація, агресія, типи агресії, агресивні акти дітей і підлітків тощо. Тому ми вважаємо за необхідне зупинитися на кожному з цих явищ

окремо для того, щоб одержати істинну картину причин і форм прояву девіантної поведінки у неповнолітніх.

Соціальною дезадаптацією називаються такі стани, в яких головна проблема полягає в появі соціально несхвалюваних форм поведінки. Якими б не були різноманітними ці форми поведінки дітей і підлітків, вони завжди характеризуються поганими відносинами з однолітками, що виявляються в сварках і бійках, або, наприклад, агресивністю, демонстративною непокорю, руйнівними діями і брехливістю. Вони можуть включати і антигромадські вчинки як, наприклад, крадіжка, підпали, прогули школи. Між цими різними формами поведінки існують важливі зв'язки, що виявляються в тому, що ті діти, які в молодшому шкільному віці були агресивними і задиристими, ставши старшими, з великою вірогідністю стануть проявляти схильність до девіантної і делінквентної поведінки.

Девіантна (така, що відхиляється) поведінка розглядається як поняття соціально-психологічне, що означає відхилення від прийнятих в даному конкретно-історичному суспільстві норм міжособистісної взаємодії і відносин між людьми: дій, вчинків і висловів, які скоюються як в рамках психічного здоров'я, так і в рамках органічних захворювань, а також інших уражень головного мозку, і як симптоматика соматичних захворювань.

Основними формами девіантної поведінки в дитячому і підлітковому віці є наступні:

- 1) девіантна поведінка унаслідок поганого виховання;
- 2) девіантність унаслідок тимчасового порушення рівноваги, вже і так нестійкої («балансова девіантність»):
 - a. ситуативна, соціальна, обумовлена освітою;
 - b. унаслідок тимчасової «занедбаності»;
- 3) первинна пубертатна девіантність;
- 4) девіантність унаслідок грубого інтелектуального дефекту, органічних і інших уражень головного мозку;
- 5) девіантність поведінки як симптом соматичних захворювань;
- 6) девіантність в рамках психозу;

7) девіантність в рамках неврозу або невротична девіантність.

Як коріння девіантної поведінки в сучасних психологічних дослідженнях виділяються наступні:

- 1) конфлікт норм;
- 2) реалізація потреби виділитися;
- 3) соціопатія як симптокомплекс [10].

Крім того, в походженні девіантної поведінки, яка спостерігається в рамках психічної норми, особливу роль виконують дефекти правової та етичної свідомості, зміст потреб особистості, особливості характеру, емоційно-вольової сфери, а також соціальні умови, в яких розвивається особистість. Важливо відзначити, що перші прояви девіантної поведінки спостерігаються вже в молодшому шкільному і підлітковому віці і пояснюються відносно низьким рівнем інтелектуального розвитку, незавершеністю процесу формування особистості, негативним впливом сім'ї і близького соціального оточення, а також залежністю дітей цього віку від вимог групи і прийнятих в ній ціннісних орієнтацій. Часто форми девіантної поведінки служать у дітей і підлітків засобом самоутвердження, виражають протест проти дійсної або уявної несправедливості дорослих, супроводжуються сильними спалахами агресії.

У ряді досліджень приводиться послідовність подій, які сприяють закріпленню девіантності: ненормальна поведінка - засудження суспільством (і окремими людьми), очікування протидії (плюс відчуття незрозумілості і непотрібності), страх і невпевненість в собі - агресія і інші види зухвалої поведінки - і т.ін. Якщо протидії немає (і її не чекають), то така послідовність не спрацює [22]. Часто девіантна поведінка поєднується з хорошим знанням етичних норм, що дозволяє говорити про необхідність формування етичних звичок з раннього дитинства. Такий підхід може стати основою, з одного боку, для формування у дітей соціально-значущих форм поведінки і, з іншого, для створення умов по подоланню негативних поведінкових проявів.

Механізмом, що запускає виникнення, розвиток девіантної поведінки, є невідповідність домагань на визнання власної думки, власної позиції,

прагнення до самостійності, що заявляються дітьми, починаючи із старшого дошкільного віку, коли формується усвідомленість відчуттів і здатність до децентрації аж до отроцтва, і визнання цих домагань значущими дорослими [34].

Агресія, агресивність і агресивна поведінка розглядаються в літературі і як самостійні феномени, і в рамках девіантної поведінки. Необхідність чіткого визначення даних понять обґрунтовується тим, що термін «агресія» часто уживається сьогодні в найширшому контексті і потребує серйозного «очищення» від цілого ряду нашарувань і окремих значень [31;35;47].

Поняття «соціальна дезадаптація» вводиться психологами для опису підвищеного стану агресії. В психології і психіатрії під агресією розуміють сильні фізичні, словесні або символічні дії. Будь-яка поведінка, що містить загрозу або завдає збитку іншим, може розглядатися як агресивна. Існують також підходи, в яких стверджується, що для того, щоб ті або інші дії або вчинки могли кваліфікуватися як агресивні, вони повинні обов'язково включати намір образи або образи, а не просто призводити до таких наслідків. В деяких випадках вживання терміну агресія обмежується наявністю спроби нанесення іншим фізичних ушкоджень [28].

У вітчизняній психологічній літературі проблема агресії представлена численними публікаціями, що містять неоднозначні висновки. В даний час на перший план висувається нормативний підхід, згідно якого у визначенні поведінки як агресивної вирішальне місце належить поняттю норми. Якщо норми поведінки порушені, то поведінка вважається агресивною.

Соціальні кризові процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, негативно впливають на психологію підлітків, породжує тривожність і напруженість, озлобленість, жорстокість і насильство [14].

У яких, як правило, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, копіювання, недорозвиненість етичних уявлень. Їм властива емоційна грубість, озлобленість, як проти однолітків, так і проти оточуючих дорослих. У таких підлітків спостерігається крайня самооцінка (або максимально позитивна, або максимально негативна), підвищена

агресивність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід з важких ситуацій, переважання захисних механізмів над іншими механізмами, регулюючими поведінку [15]. Разом з тим серед агресивних підлітків зустрічаються і діти добре інтелектуально і соціально розвинені. У них агресивність виступає засобом підняття престижу, демонстрація своєї самостійності, дорослості.

Агресивна поведінка – це фізична або словесна поведінка людини, спрямована на пошкодження або руйнування. У випадку, якщо агресія виявляється в найбільш екстремальній і соціально неприпустимій формі, вона переростає у насильство [26].

Виходячи із цього, можна розділити агресивні прояви на два основних типи: перший - мотиваційна агресія, як самоцінність, другий - інструментальна, як засіб. Практичних психологів більшою мірою повинна цікавити мотиваційна агресія як прямий прояв реалізації властивих особистостей деструктивних тенденцій. Визначивши рівень таких деструктивних тенденцій, можна з великим ступенем імовірності прогнозувати можливість прояву відкритої мотиваційної агресії [32].

У побуті термін «агресія» має широке розповсюдження для опису насильних загарбницьких дій, в буденній мові «агресія» означає безліч різноманітних дій, які порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини (або групи людей), завдають матеріального збитку, перешкоджають здійсненню намірів, протидіють інтересам або ж ведуть до знищення. Отже, в поняття «агресія» об'єднуються різні формою і результатами акти поведінки - від таких, як злі жарти, плітки, ворожі фантазії, до бандитизму і вбивств.

На стан агресії впливає і те, як сам агресор його оцінює. Іноді люди, знаходячись в явно агресивному стані, такому його не вважають. Деякі вважають агресію природним виразом сили і тієї активності, яка повинна бути реалізована. Частіше ставлення до агресії негативне, і якщо вона виявляється у людини, то вона, в тій або іншій формі, розкаюється, називаючи свої діяння «витівкою», яка заслуговує осуду. Меншою мірою люди схильні засуджувати свій агресивний стан, що виражається в

озлобленості і що не втілюється в агресивну дію. Частина людей ставлять собі в заслугу те, що вони здатні затаїти злість в собі, фактично не завдаючи об'єкту якоїсь шкоди, проте подібного роду «заслуга» може розглядатися як потенціал агресивних дій, готових до реалізації [45].

Як найтипівіші способи виправдання самими агресорами своїх дій можна назвати наступне:

1. Співставлення власної агресивності з власними недоліками або вчинками жертви агресії для доказу того, що вчинені стосовно нього дії не є такими жахливими, якими здаються на перший погляд.

2. Виправдання агресії відносно людини якимись ідеологічними, релігійними або іншими міркуваннями, наприклад тим, що вона вчинена з «благородних цілей».

3. Заперечення своєї власної відповідальності за вчинений агресивний акт.

4. Зняття з себе частини відповідальності за агресію посиленням на зовнішні обставини або за те, що дана дія була вчинена з іншими людьми, під їх тиском або під впливом обставин, що склалися, наприклад, необхідності виконати чийсь наказ.

5. «Розвінчування» жертви шляхом «доказу» того, що вона нібито заслужила такого.

6. Поступове пом'якшення агресором своєї вини за рахунок знаходження нових аргументів, які реабілітують його дії [39].

Агресивні акти можуть виступати у вигляді:

- способу досягнення якоїсь значущої мети;
- способу самореалізації, самоутвердження;
- способу задоволення певної потреби;
- способу психологічного захисту або психологічної розрядки, заміщення задоволення блокованої потреби і перемикання діяльності;
- способу, що допомагає психологічно вплинути на іншого індивіда.

Готовність суб'єкта до агресивної поведінки часто розглядають як відносну межу (або властивість) особистості - агресивність, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному, в сфері суб'єкт-суб'єктних відносин. Ймовірно, деструктивний характер людської активності є необхідним в творчій діяльності, оскільки потреби індивідуального розвитку формують в людях здібність до усунення і руйнування перешкод, подоланню того, що протидіє цьому процесу.

Агресивність сама по собі не робить суб'єкта свідомо небезпечним, оскільки, з одного боку, зв'язок між агресивністю і агресією не є жорстким, а з іншого, сам акт агресії може не приймати свідомо небезпечні і несхвалювані форми [19]. Деструктивний компонент людської активності є необхідним в творчій діяльності, оскільки потреби індивідуального розвитку з неминучістю формує в людях здібність до усунення і руйнування перешкод, подоланню того, що протидіє цьому процесу.

Агресивність має якісну і кількісну характеристики, а також, як і будь-яка інша особистісна властивість - різний ступінь вираженості, від майже повної відсутності до його граничного розвитку. Кожна особистість повинна мати певну ступінь агресивності. Відсутність її призводить до пасивності, відомості, конформності тощо. Водночас її надмірний розвиток починає визначати весь вигляд особистості, яка стає конфліктною, не здатною на свідому кооперацію і т. ін. Виходячи з цього, можна розділити агресивність, що виявляється в поведінці, на два основні типи: мотиваційну і інструментальну. При цьому мається на увазі, що і та й інша можуть виявлятися як під контролем свідомості, так і поза ним, і пов'язані з емоційними переживаннями, наприклад, гнів, ворожість.

Практичних психологів більшою мірою цікавить мотиваційна агресивність, як прямий прояв реалізації властивих особистості деструктивних тенденцій. Визначивши рівень таких деструктивних тенденцій, можна з великим ступенем вірогідності прогнозувати можливість прояву відкритої мотиваційної агресії.

Агресивність виявляється в схильності до нападу на інших людей; в непрямих агресивних реакціях і вербальній агресії; в схильності до негативізму; в суб'єктивній тенденції до ворожої поведінки, спрямованої на повне або часткове пригнічення інших людей; в обмеженні інших людей; в управлінні іншими людьми; в спричиненні їм збитку або страждань/

Отже, агресивність — це психічне явище, що виражається в прагненні до насильних дій в міжособистісних відносинах. Під агресивністю розуміється індивідуальна схильність до агресивної поведінки, готовність до здійснення агресивних актів. Разом з агресивністю використовується і термін «ворожість», а поняття «агресія» в окремих випадках ототожнюється з поняттям «жорстокість». Багато психологів, розрізняючи агресивність і ворожість, знаходять принципову відмінність в тому, що агресивність виявляється в поведінкових актах, а ворожість - в установках і відносинах. Аналізуючи психологічний зміст феномена ворожість, можна визначити її як особистісну установку, що виявляється, перш за все в словах і що знаходить вираження в негативних оцінках і думках [57]. Ця установка, на відміну від агресивності, носить локальний характер і відноситься до певного індивіда або групи осіб. Агресивність - більш узагальнена характеристика, оскільки агресивна людина скоює агресивні дії проти безлічі різних людей.

Майже як синоніми розглядаються багатьма психологами агресивність і жорстокість. Іноді жорстокість виділяють в окрему категорію, оскільки вона додає особливого забарвлення насильству і агресії, пов'язана із способом їх реалізації, спричинення людині особливих страждань. Жорстокість і агресивність розрізняють за ознакою - «спричинення страждань і мук заради страждань і мук» - властива жорстокості і не властива агресивності, агресивна людина може і не бути жорстокою, тоді як жорстока людина завжди агресивна.

Отже, агресивність як властивість особистості, розмежовується в більшості випадків з поняттями «жорстокість» і «ворожість». Поняття «агресія» практично ототожнюється з поняттям «агресивна поведінка». Відмінність між термінами зв'язана, швидше, з акцентом, який ставиться або

в плані загально філософської і загально психологічної кваліфікації подій (агресія), або в плані конкретних дій індивіда (агресивна поведінка).

Для аналізу різних форм поведінки, що відхиляється, необхідно глибоко і всесторонньо розглянути чинники, що викликають такі прояви які призводять до агресивної, девіантної і делінквентної поведінки. Класифікація таких чинників в сучасній психологічній літературі виглядає таким чином:

1. Психологічне коріння негативних поведінкових проявів:

Необхідність самореалізації і самоутвердження. Наприклад, для деяких підлітків бійка і фізичне насильство виявляються найприйнятнішими способами самоутвердження, завоювання авторитету у однолітків. Необхідність захистити себе (дитина змушена поводитися агресивно, щоб відстояти своє «Я»); Необхідність психічної розрядки, задоволення блокованої потреби; Досягнення значущої мети, якої дитина не може досягти іншим шляхом;

2. Чинники криміногенного характеру:

Загальне соціальне неблагополуччя, що включає погані сімейні відносини, відсутність одного або двох батьків, алкоголізм, конфліктність в сім'ї, яскраво виражені авторитарні методи виховання; Провідний негативний вплив малих груп дворів і вулиць, що приводить до збільшення користування наркотиками, токсичними речовинами, алкоголем, а також ранньому вступу до статевого зв'язку, що часто характеризується насильним примусом;

3. Психофізіологічні чинники:

Деякі особливості нервової системи; Особливості темпераменту; Особливості психічного стану; Особливості соматичного стану. Дані чинники можуть викликати формування у дитини таких рис, як імпульсна, дратівливість, невміння стримувати себе. Не можна не враховувати і той факт, що до поведінки з відхиленнями дітей і підлітків, можуть приводити межові психічні розлади, а також прогресуючі психічні захворювання. Певні форми поведінки зустрічаються у підлітків так часто, що фахівці схильні вважати їх «нормальними» для даного віку. Це реакції опозиції, іпохондричні

настрої, думки про самогубство, які достатньо часто виявляються в отрочтві й, тому, не розцінюються як прояви психічного захворювання.

4. Чинники психологічного ризику:

Аналіз даної групи чинників дозволяє диференціювати всіх підлітків, що скоюють антисоціальні акти, на дві категорії: підлітків, які після «нормального» дитинства раптово скоюють делінквентні вчинки з метою привертання уваги, тобто які виражають кризу довір'я стосовно батьків; підлітки, у яких з дитинства є тенденція до негативних поведінкових проявів, агресії, помсти і порушення правил, часто вони ростуть в сім'ях, які характеризуються наступними матеріальними або моральними умовами: крайня убогість, відсутність одного з батьків або злочинна поведінка одного або обох батьків; У першому і в другому випадках союз з підлітками, що мають ті або інші проблеми, посилює девіантні тенденції в однолітків, що взаємодіють з ними [36].

Наявність девіантної групи:

- 1) полегшує здійснення девіантних дій, якщо особистість до них готова;
- 2) забезпечує психологічну підтримку і заохочення за участь в таких діях;
- 3) зменшує ефективність особистих і соціальних контрольних механізмів, які могли б загальмувати прояв девіантних схильностей [11].

Жорстокість і агресивність - характерні риси групової поведінки підлітків і юнаків. Підліткові акти вандалізму і жорстокості, як правило, скоюються спільно, в групі.

5. Ситуативні чинники:

- а) Наміри, приписувані нападаючим. Існує точка зору, згідно якої для початку негативізму в поведінці підлітка буває достатньо знання про ворожі наміри іншої людини, хоча безпосереднього акту нападу не було. Часто в таких випадках пусковим механізмом є гнів, що виникає як емоційна реакція на плановане насильство.

б) Бажання відплати. Підвищена агресія, негативізм, девіантні і делінквентні форми поведінки можуть виникнути у відповідь на неприйнятну поведінку оточуючих як акт відплати. Відповідь на спричинення страждань своєму кривднику і споглядання цього послаблюють у дитини реакцію гніву і задовольняють його потребу в агресії;

в) Оцінка іншими людьми. Присутність інших людей може або посилювати, або гальмувати негативні поведінкові прояви і агресію - тут важливу роль виконує оцінка ступеня негативізму спостерігача;

г) Сприйняття відхилених поведінкових форм. Експериментальні дані дозволяють говорити про те, що жорстокі і агресивні кінофільми негативно діють тільки на людей, що піддавалися або піддаються насильству і думають про відплату. Багато кіносюжетів можуть збудити і примножити надії на помсту і тому призводять до посилення негативної поведінкової мотивації. Отже, для дітей і підлітків (а також і деяких дорослих), які насилу керують своїми негативними імпульсами, постійне зіткнення з інформацією про насильство може загострити проблему і загрожувати їх самоконтролю [21].

Таким чином, девіантна поведінка розглядається як сукупність зовні спостережуваних дій або вчинків, скоюваних підлітками в рамках психічного здоров'я, в яких реалізуються такі внутрішні спонуки, які не відповідають соціальним нормам і приводять до соціально-психологічної деградації особистості та до негативних психологічних ефектів в колективі. Проблема агресивності і пов'язана з нею девіантна поведінка дітей і підлітків заслуговує пильної уваги з боку учених для усунення і профілактики небажаних тенденцій в сучасному суспільстві.

Отже, аналіз психологічної літератури, присвяченої проблематиці девіантної поведінки дозволяє зробити висновок про те, що високий рівень агресивності спричиняє появу девіантної поведінки серед підлітків. Тому на наш погляд, корекційна робота психолога повинна біти спрямована саме на зниження агресивності.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Основні підходи до психокорекції поведінки підлітків

Проблема девіантної поведінки підлітків – одна з центральних психолого-педагогічних проблем. Зростання підліткової злочинності збільшується темпами, що помітно випереджають темпи зростання правопорушень в інших вікових групах. Оцінка будь-якої поведінки завжди передбачає її порівняння з якоюсь нормою, проблемну поведінку часто називають девіантною.

Поведінкова корекція визнається однією з найбільш адекватних і ефективних форм психологічного впливу на особистість з девіантною поведінкою. Поведінковий підхід має ряд очевидних переваг. Для нього характерні концептуальна чіткість і відносна простота методів. Він безпосередньо націлений на поведінкові зміни і має виражений характер. Поведінкова інтервенція добре поєднується з фармакотерапією. Серед інших її достоїнств: широкий спектр можливостей, наочна результативність методу, короткостроковість.

Ефективність впливу визначається його цілями, які формуються на основі вивчення провідних механізмів і причин небажаного явища. З моменту зародження біхевіоризму і до наших днів поведінка особистості переважно асоціюється з зовнішніми діями, а поведінкові методи – з умовними рефлексамі. Тоді як сучасна поведінкова психологія виходить далеко за рамки зовні спостережуваного поведінки. В даний час вона є синтезом декількох напрямків, таких як класична поведінкова теорія, необіхевіоризм, когнітивний підхід, теорія соціального навчання, нейропсихологія, копінг-теорія.

Інтеграція психологічних знань закономірно призвела до поглиблення самого поняття «поведінка». Сьогодні в структурі поведінки виділяють кілька взаємопов'язаних рівнів: мотивація, що спонукає до поведінки; емоційні процеси, які супроводжують поведінку; саморегуляція поведінки; когнітивна переробка інформації; зовні спостерігаються прояви і дії.

Порушення в даних підсистемах виступають причинами девіантної поведінки особистості та визначають напрямки соціально-психологічного впливу. Перелічимо основні підсистеми поведінкових відхилень:

1. Девіантна мотивація - це цінності, потреби, переконання, особистісні смисли - все, що має значення для даної людини і спонукає його до аномативної активності.

2. Людські потреби - нормальні, наприклад, в комфорті або безпеці - стають причинами поведінкових відхилень в тих випадках, коли особистість відчуває дефіцит в прийнятних способи їх задоволення. Відхилення в поведінці людини також можуть бути пов'язані з дефіцитом вищих змістотворних і життєствердних цінностей, з духовною кризою особистості. Мотивація девіантної поведінки може мати форму агресивних і саморуйнівних спонукань, ворожих установок і корисливо-егоїстичних мотивів.

3. Іншу групу причин складають емоційні проблеми і тісно з ними пов'язані труднощі саморегуляції. Відхилення в поведінці супроводжується негативними емоціями чи емоційними розладами, наприклад агресією або депресією.

4. Наступна група причин поведінкових відхилень включає негативно-девіантний соціальний досвід. Це дезадаптивні поведінкові стереотипи (звички, навички), когнітивні викривлення і дефіцити, підкріплені соціальними умовами. Це також елементарна відсутність в досвіді підлітка позитивних навичок (поведінковий дефіцит), що складають основу дезадаптивності особистості [10].

Розглянуті причини девіантної поведінки дозволяють сформулювати стратегічні цілі психологічної допомоги особистості з відхиленнями у

поведінці:

- 1) інтеграція індивідуального досвіду;
- 2) вдосконалення саморегуляції;
- 3) підвищення стресостійкості та розширення ресурсів особистості;
- 4) вироблення життєво важливих умінь;
- 5) усунення або зменшення проявів дезадаптивної поведінки;
- 6) підвищення рівня соціальної адаптації [18].

Більш приватними і конкретними завданнями психолого-педагогчного впливу на відхилення у поведінці особистості можуть виступати:

- 1) усунення дефіциту в поведінкових репертуарах;
- 2) посилення адаптивної поведінки;
- 3) ослаблення або усунення неадекватної поведінки;
- 4) усунення виснажливих реакцій тривоги;
- 5) розвиток здатності розслаблятися;
- 6) розвиток здатності самостверджуватися;
- 7) розвиток ефективних соціальних навичок;
- 8) розвиток здатності до саморегулювання [33].

Провідну мета психологічної корекції девіантної поведінки підлітка можна сформулювати як досягнення позитивних поведінкових змін у виділених напрямках.

Психолого-педагогічна інтервенція може здійснюватися у формі консультування, педагогічної корекції, тренінгів, психотерапії. Також вона може мати вигляд індивідуальної, сімейної чи групової роботи. У всіх випадках, незалежно від форми та умов, повинні дотримуватися основні принципи поведінкової корекції - найбільш загальні вимоги до діяльності фахівця. Провідними принципами поведінкової психології є: об'єктивність, поведінкова оцінка, системність і співпраця. При цьому повинні також дотримуватися загальні принципи надання психолого-педагогічної та соціально-психологічної допомоги.

Принцип об'єктивності передбачає орієнтацію переважно на зовнішні прояви та вимірювані змінні. Це можуть бути: емоційні реакції,

висловлювання, жести, фізіологічні прояви (серцебиття, почервоніння, тремтіння), рухові реакції, симптоми (головокружіння, спазм м'язів, страхи), думки, конкретні дії і вчинки. Поведінкові прояви повинні фіксуватися максимально конкретно і систематично.

Поведінкову оцінку зазвичай проводять у ході інтерв'ю з підлітком або людьми, які добре його знають. Іншою поширеною формою аналізу поведінки є щоденник самоспостереження. Також використовуються: пряме спостереження за підлітком; отримання інформації від інших фахівців; організація рольових ігор. Додатковими джерелами даних, необхідних для оцінки, можуть бути: медична інформація, результати анкетування і тестуванні, експертні оцінки.

Наступний принцип зобов'язує розглядати відхилення поведінки підлітка в системі її значимих відносин. Принцип системності передбачає оцінку ролі девіантної поведінки в різних соціальних системах і житті особистості в цілому. Важливо розуміти, яку інформацію виконує симптоматична поведінка в різних ситуаціях і системах (в сім'ї, групі однолітків, навчально-професійної групи). Необхідно також оцінити, як самі системи підтримують дисфункціональне поведінку.

Отримані дані дозволяють визначити: у чому суть проблем, як вони виникають і що сприяє їх закріпленню. При цьому важливе значення має оцінка функціонального значення відхилень - тієї психологічної «вигоди», яку людина з нього витягує і яка самопідкріплює дану поведінку.

У результаті поведінкового аналізу формулюються цілі допомоги, а також засоби контролю її ефективності. Оскільки у підлітків зазвичай буває декілька проблемних областей, необхідно виявити ступінь небезпеки кожної з них, відповідно, з чим спланувати послідовність роботи.

Аналіз наукової літератури дозволяє виділити три типи завдань, що вирішуються в процесі організації роботи з дітьми і підлітками, що мають відхилення в поведінці [9;15;18;23;36;44].

Перший тип - завдання соціальні. Це комплексна допомога дитині, що потрапила у важку ситуацію, корекція його взаємин з середовищем і

соціальних зв'язків, що склалися, запобігання можливим і вірогідним девіаціям в поведінці дітей, створення оптимальних умов для нормального розвитку особи дитини і формування його індивідуальності, лікувальна і соціальна терапії.

Другу групу складають завдання діагностичні. Для того, щоб організувати ефективну і дієву систему роботи з дітьми з поведінкою, що відхиляється від норми, необхідно добре знати цю групу молоді: особливості прояву різних видів девіацій, відмінності їх по статі і віку, переважаючі особові якості і індивідуальні характеристики. Завдання різних груп фахівців полягає в тому, щоб, проводячи комплексну діагностику, не переступити ту межу знань про підлітків, за якою стоїть аморальність (відзначають 48% опитаних респондентів).

Третя група об'єднує завдання практичного характеру. До них можна віднести вибір оптимальних форм взаємодії з дітьми, що мають відхилення в поведінці, планування, прогнозування, контроль і корекцію спільної діяльності, розробку комплексних програм профілактичної і корекційної роботи з молоддю.

Поведінкова інтервенція оцінюється як досить авторитарна система, що припускає контроль спеціаліста за поведінкою іншої людини. Для особистості з поведінковими проблемами виникає реальна небезпека передачі відповідальності за свою поведінку фахівця. Все це робить особливо актуальним дотримання принципу співпраці.

У відповідності з даним принципом підліток не тільки повинен проявляти усвідомлене бажання зміни власної поведінки, але й активно брати участь у виборі цілей і методів подальшої роботи (з урахуванням конкретних внутрішніх і зовнішніх умов) [46].

Важливу роль у підвищенні продуктивної активності особистості відіграє самостійна робота щодо виконання домашнього завдання в проміжках між терапевтичними зустрічами.

В даний час в поведінковій психології використовуються наступні основні групи методів:

- 1) стимулювання мотивації зміни поведінки;
- 2) корекція емоційних порушень;
- 3) методи саморегуляції;
- 4) методи когнітивного переструктурування;
- 5) методи угашення небажаного поведінки;
- 6) методи формування позитивного поведінки [14].

Отже, психокорекція – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків психологічного розвитку чи поведінки людини з допомогою спеціальних заходів психологічного впливу.

Соціально – психологічний тренінг – що організований особливим чином під час якого підліток бачить, що і у інших людей бувають такі ж проблеми, що і інші члени групи вважають їх присутність цілком природним явищем, яке зовсім не треба приховувати від оточуючих. В розвитку групового процесу можна виділити два етапи: діагностичний і корекційний.

На наш погляд, саме тренінгова діяльність є одним із найефективніших засобів зниження рівня агресивності підлітків з девіантною поведінкою.

2.2. Специфіка корекції девіантної поведінки в умовах позашкільного спортивного закладу

В процесі розвитку і становлення особистості підлітка поряд з інтенсивною морфофункціональної перебудовою організму відбуваються зміни в психоемоційній сфері, що часто виражається в неадекватності поведінкових реакцій на події, що відбуваються, виникнення конфліктів з батьками та вчителями та ін..

Вельми показовий той факт, що підлітки у віці 14-17 років, що становлять усього 7% населення країни, здійснюють більше 14% всіх злочинів, близько 20% підлітків «групи ризику» є на обліку в органах МВС.

Корекція девіантної поведінки підлітків умовах позашкільного спортивного закладу має свою специфіку. Зокрема, залічення підлітків до

фізичної праці: засобами різноманітних фізичних навантажень, занять різноманітними видами спорту, а також шляхом проведення навчально-тренувальних занять в рамках навчального плану спортивного закладу.

Посилене заняття спортом фокусує увагу підлітка на своєму фізичному стані, стані здоров'я таким чином, що форми залежної поведінки для підлітків – спортсменів становляться табу. Загалом, пияцтво, куріння, зловживання психотропними речовинами недопустимі і протипоказані тим підліткам, які займаються спортом. На перший план у підлітків-спортсменів виходить самоствердження, самоконтроль, перемога (в змаганнях) та певна розрядка (всі негативні переживання та наміри залишаються на спортивному майданчику).

В ході кожного заняття психолог має застосовуватися комплекс психолого-педагогічних прийомів, спрямованих на корекцію фізичного, психічного і морального стану підлітків-девіантів, серед яких необхідно виділити наступні:

- навчальний матеріал повинен бути зрозумілий і доступний підліткам, але засвоювати його вони повинні з певними зусиллями, в іншому випадку тренувальний процес втрачає свою привабливість. Матеріал не повинен бути занадто складним, щоб неможливість виконання не дратувала підлітка, не провокувала агресивні реакції;

- ускладнення вправ і збільшення навантаження мають здійснюватися поступово, але постійно по мірі формування інтересу до занять;

- до всіх вихованців спортивного закладу повинні пред'являтися однакові вимоги з опорою на позитивні особистісні якості, пробуджуючи в учнів самолюбство, впевненість у своїх силах; свідомість і активність;

- приймати методи примусу, заохочення і покарання психолог має своєчасно та ретельно; використовувати метод заохочення навіть при невдалому виконанні того чи іншого вправи;

- вводити в тренування елементи нового, включаючи змагальний метод всередині групи, де в якості суддів виступають самі займаються;

- здійснювати аналіз успіхів і недоліків у навчально-тренувальній діяльності в групах і контроль за виконанням доручень тренера, стежити за дисципліною, зовнішнім виглядом, відвідуваністю, підготовкою і прибиранням місць проведення занять;

- прищеплювати навички самоконтролю, проводити контроль за успішністю в школі, вести щоденник тренувань, планувати навантаження.

Особливу увагу слід приділити супутнім компонентам корекції психічного стану підлітків з девіантною поведінкою. Зокрема, доцільно:

- створити психолого - педагогічні ситуації, в яких тривожні підлітки могли б діяти впевнено, без напруги, страху (виконання вправ в полегшених умовах); при невпевненості учня мати кілька варіантів виконання завдання подолання невпевненості шляхом самонаказ; витяг максимальної користі з невдачі; надання фори тривожним і т.п.);

- заохочувати тривожних учнів за працьовитість, подолання невпевненості, за вдало виконане завдання, самостійність;

- надавати агресивним підліткам провідні ролі при виконанні вправ (прийомі нормативів, тестування, проведення естафет);

- педагогічно правильно розставляти займаються в ході вивчення навчального матеріалу (першими виконують вправи агресивні підлітки);

- створювати такі педагогічні ситуації, за яких у агресивних учнів також можуть бути невдачі;

- отримувати максимальну користь з невдалого виконання вправи агресивними підлітками;

- тимчасово усувати агресивних підлітків від занять, але з обов'язковим їх присутністю;

- справедливо вирішувати конфліктні ситуації;

- проводити групові бесіди, акцентуючи увагу на позитивних сторонах діяльності учнів, навмисно замовчуючи про негативні;

- підтримувати ініціативу, самостійність, взаємодопомога при освоєнні фізичних вправ.

Слід зазначити, що в передбачені навчальним планом спортивних закладів спортивні заходи, такі як сезонні походи, спортивні змагання, олімпіади та ін. мають безпосередній позитивний вплив на особистість підлітка з девіантною поведінкою: розвиваються комунікативні здібності, впевненість, самоповага, вміння працювати в команді; знижують рівень конфліктності, виховують прагнення до успіху (перемоги), виховується самоконтроль, самодисципліна, відповідальність за власні дії та рішення, більш успішно відбувається процес соціалізації – їх адаптації до соціальних вимог та норм поведінки.

Слід зазначити важливу роль психолога позашкільного спортивного закладу, який, на відміну від вихователів (керівників спортивних гуртків, тренерів) має справу з психічним станом підлітків – вихованців спорт закладу. Так, підлітки з девіантною поведінкою відрізняються нестійким психічним станом, високим рівнем агресивності, тривожності, конфліктності тощо. Робота психолога має бути направлена саме на корекцію індивідуально-психологічних особливостей підлітків – девіантів.

На наш погляд, тренінгова діяльність найефективніший засіб корекції девіантної поведінки підлітків.

2.3. Тренінг як ефективний засіб зниження рівня агресії у підлітків з девіантною поведінкою

Тренінгова форма роботи використовується для моделювання міжособистісної взаємодії у процесі діяльності, для поглиблення самопізнання та самоусвідомлення та сприяє особистісним змінам. Тренінг виступає ефективним методом психологічного впливу, в контексті нашої роботи сприяє зниженню рівня агресивності підлітків.

Психологічний тренінг – це організований особливим чином корекційний процес, під час якого підліток бачить, що і у інших людей

бувають такі ж проблеми, що і інші члени групи вважають їх присутність цілком природним явищем, яке зовсім не треба приховувати від оточуючих.

В розвитку групового процесу можна виділити два етапи: діагностичний і корекційний.

Корекційний етап тренінгу – це перш за все самопізнання. Кожний учасник тренінгу в процесі його проведення змушений замислитись над своїми індивідуально – психологічними особливостями, оцінити їх, з'ясувати до них своє ставлення. Все це забезпечується використанням різноманітних ігор, в ході яких їх учасники отримують від своїх партнерів відповідний зворотний зв'язок, до того ж більш інтенсивний і концентрований, ніж це має місце у звичайному житті.

Разом з самодіагностикою в процесі групової роботи відбувається і «зовнішня» діагностика – пізнання тренером індивідуально – психологічних особливостей учасників тренінгу. Цей бік тренінгу складає передумову його корекційному етапу.

На корекційному етапі групова робота спрямована на усунення недоліків, виявлених на діагностичному етапі. Корекційний ефект досягається за рахунок отримання і осмислення особистістю нових знань як про себе, так і про інших членів групи.

Розв'язання обох задач – психодіагностичної і психокорекційної – досягається шляхом організації життя групи за певними правилами, що базується на взаєморозумінні, бажанні допомогти і зрозуміти один одного, емоційній підтримці, створенні мікроклімату довіри.

Основним методами тренінгової форми роботи є групова дискусія і рольова гра в їх різноманітних модифікаціях і співвідношеннях.

В груповій дискусії учасники тренінгу – групи мають можливість висловити свою думку з питання, яке обговорюють. Тут вони вчаться формулювати свої думки, аргументувати їх, сперечатися, не ображаючи своїх співрозмовників, критикувати точку зору інших, не переходячи на «особистості».

Суть ролівої гри полягає в наступному. Тренер підбирає проблемну ситуацію, актуальну для всіх учасників гри. Однак, ця ситуація не обговорюється, а розігрується по ролям. Кожен учасник гри веде свою роль у відповідності до своїх творчих здібностей, характеру, соціальних установок, розуміння даної ролі.

Після кожної гри приводиться обговорення. Учасники діляться враженнями про те, як вони себе почували в тій чи іншій ролі, мотивують свої вчинки. Це дає можливість розвивати психологічну спостережливість, навчитися пояснювати поведінку інших людей, дивитися на міжособистісну ситуацію очима партнера.

С. А. Єфремцева [3, 6-7] вважає, що тренінгові заходи корисні не тільки хворим, але і практично здоровим людям, які потребують розвитку і вдосконалення навичок повноцінного спілкування

За останні 10-15 років практика соціально – психологічного впливу на особистість швидко розповсюдилась в нашій країні. Група зустрічей, група відкритого спілкування, школа спілкування, лабораторний тренінг, активне соціальне навчання, активна соціально – психологічна підготовка, група інтенсивного спілкування – ось далеко не повний список термінів для позначення спільного методу групової роботи.

Тренінги застосовують в системі підготовки спеціалістів різного профілю в сфері подружніх відносин, для корекції поведінки підлітків, в роботі із школярами, студентами, вихованцями позашкільних спортивних закладів, тощо.

Завдяки тренінгам підлітки працюють над усуненням причин своїх агресивних ускладнень. А дискусії допомагають формулювати власні думки, коректно сперечатися, вчать поважати думка співбесідника.

Нами був розроблена програма, яка складається з комплексу вправ, направлених на зниження рівня агресивності як чинника девіантної поведінки підлітків.

Завданнями програми є:

1. . Розвиток комунікативних здібностей підлітків.

2. Формування адекватної самооцінки в підлітків, формування у підлітків віри у свої сили й можливості.

3. Зниження рівня агресивності підлітків.

Методами корекції є: ігротерапія, проєктивний малюнок, психогімнастика, методи поведінкової корекції.

Засобами корекції є: ігри, вправи, бесіди, прийоми неігрового типу, спрямовані на зниження рівня тривожності.

Очікувані результати: зниження всіх видів агресивної поведінки, підвищення самооцінки, розвиток комунікативних здібностей.

Корекційна програма складається з циклу занять, кожне з яких включає в себе 7 вправ (Додаток А). Програма корекції розрахована на 5 тижнів (один раз на тиждень). Тривалість кожного заняття – 40 хвилин (1 академічна година).

Кожне заняття було структуроване таким чином: привітання, розминка, корекційні вправи, рефлексії.

Привітання не є окремою вправою. Воно спрямоване на створення товариської атмосфери на початку роботи.

Розминка має забезпечити розкутість, відвертість та згуртованість учасників.

Корекційні вправи моделюють ситуації, які допомагають учням знизити рівень агресивності.

Рефлексія є аналізом роботи учасників протягом заняття. Воно передбачає обговорення наступних питань: «Чого я навчився?», «Які в мене є зауваження чи побажання?» інше.

Таким чином психологічний сенс цієї програми корекції рівня агресивності підлітків з девіантною поведінкою полягає в тому, що беручи участь в ній, він фактично залучається до справ суспільства, займає в ньому певне місце і утримує свою нову соціальну позицію серед дорослих і однолітків. В процесі цієї програми корекції рівня агресивності підлітків визнають дорослими, рівноправними членами суспільства. Це створює оптимальні умови і для реалізації потреб підлітків. Така програма корекції

агресивності підлітків з девіантною поведінкою, надає можливість розвитку його самосвідомості, формує норми його життєдіяльності. Перш за все, необхідна організація системи розгорненої діяльності, що створює жорсткі умови і певний порядок дій і постійний контроль. За умови послідовності, поступовості залучення агресивних підлітків до різних видів діяльності, що соціально визнається, - трудової, спортивної, художньої, організаторської і інших, - важливо дотримувати принципи суспільної оцінки, спадкоємності, чіткої побудови корекційної програми. [23,6-72,13]

Під час проведення програми можна зробити висновок, що багато хто з підлітків стали більш відкритими в спілкуванні, досить легко йдуть на контакт, самі активно намагаються зав'язати нові знайомства, і більшості це їм вдається. Ті, хто на початку тренінгу були «затиснуті», боялися проявити себе, наприкінці тренінгового процесу стали більш сміливими намагалися проявляти свою індивідуальність. Підлітки із задоволенням відвідують заняття й засмучуються, якщо за будь – яких причинами їм приходилось пропустити заняття.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В ПОЗАШКІЛЬНОМУ СПОРТИВНОМУ ЗАКЛАДІ

3.1. Організація та методи дослідження

В процесі виявлення підлітків з девіантною поведінкою в умовах позашкільного навчального закладу – на базі Школи олімпійського резерву м. Запоріжжя, краєзнавства і спорту, нами було опитано 120 підлітків – вихованців спортивного закладу, які склали контрольну групу нашого дослідження. Загалом у опитуванні приймали участь 89 хлопчиків і 31 дівчинка. Бесіда включала в себе питання, стосовно самого розуміння поняття девіантної (відхиленої від норми) поведінки, особливості власної поведінки, причини такої поведінки, особливостей взаємодії та стосунків з батьками, питання щодо довірених осіб (місць, у які підлітки звертаються за допомогою)

В ході структурної, неформалізованої бесіди нами були виявленні певні відмінності у відповідях хлопчиків і дівчаток. Хлопці вважали, що поведінка, що відхиляється від норми, – це така, за яку можна отримати юридичне покарання (80% опитаних). Неповага до педагогів (до дорослих в цілому), непокора, відмова від учбової і трудової діяльності, конфлікти вважали нормою, яка обумовлюється особливостями дорослих взаємовідносин. 75 % опитаних дівчат вважають критерієм оцінки поведінки, що відхиляється від норми (девіантної поведінки) точку зору (оцінку) самих дорослих. Різні види девіантної поведінки можуть бути нормою в одній ситуації і відхиленням в іншій, чинник взаємовідношення з дорослими визначається як критерії девіації.

Серед хлопців по поширеності видів девіантної поведінки 1 місце зайняли алкоголь і куріння в суспільних місцях – 41 %; 2 місце – порушення

громадського порядку – 29 %; 3 місце – хуліганство – 19 %; 4 місце – токсикоманія – 8%; 5 місце – дрібна крадіжка – 3%.

Оцінка поширеного виду девіантної поведінки у дівчат представляє іншу картину: 1 місце – порушенням правил режиму в школі, прогули, відмова від виконання завдань – 44 %; 2 місце – ухвалення алкоголю і куріння в суспільних місцях – 33 %; 3 місце – порушення громадського порядку – 12 %; 4 місце – вживання наркотичних речовин - 10; 5 місце – проституція 1%.

На питання про причини девіантної поведінки відповіді розподілилися таким чином:

- бажання звернути на себе увагу – 10 % опитаних;
- бажання завоювати авторитет – 5%;
- відсутність значних матеріальних можливостей батьків – 30%;
- просто так від нудьги – 7%;
- маса вільного часу – 42%.

Група питань, що стосується батьків, ще раз підтвердила невирішеність на сучасному етапі розвитку суспільства проблеми відношення «батьків» і «дітей», небажання великої частини батьків займатися проблемами своїх дітей і велику самостійність і практично повну безконтрольність, яку отримують дуже багато дітей в своїх сім'ях. Немало важлива дія на соціальне становлення дитини надає не завжди позитивний в поведінковому плані приклад батьків, коли спрацьовує природне: «Ім можна, а чому мені не можна?»

На питання про те, до кого і куди діти і підлітки звернуться за допомогою, якщо у них виникнуть проблеми, 80% опитаних назвали друзів, 10% - батьків, практично ніхто не захотів звертатися до вчителів, психологів, юристів, в центр допомоги молоді. Існування телефону довіри у 70% опитуваних дітей і підлітків викликало здивування. Це говорить про слабку інформованість нашої молоді про організації і відомства, що надають допомогу дітям і підліткам, що мають проблеми і труднощі. На питання про

те, куди і по яку допомогу можна звернутися, практично всі опитувані відповісти не змогли.

Таким чином, аналізуючи отримані результати дослідження ми бачимо явну тенденцію до зростання девіантної поведінки і її омолодження.

Незанятість підлітків, наявність у них маси вільного часу, з одного боку, і матеріальні проблеми батьків, з іншого - це основні причини, які і провокують деколи наших дітей на девіацію. В ході дослідження виявлено суперечності між прагненням дітей і підлітків отримати допомогу з різних питань і незнанням, де і як цю допомогу отримати.

Серед конкретних причин виникнення відхилень в поведінці найбільш значення мають проблеми в сім'ї дитини: неблагополуччя, розлад в сім'ї, педагогічна некомпетентність батьків, нарікання, лайка при взаємодії з членами сім'ї, покарання по дурницях, нерозуміння або незнання батьками труднощів дітей, алкоголізм батьків, навіть сам факт приналежності до неблагополучної сім'ї.

Не менш важливе значення мають і проблеми самої дитини: хвороби, відставання в навчанні, недостатня упевненість в собі, самотність, а також окремі емоційні і інтелектуальні характеристики підлітка: підвищена збудливість, агресивність, підвищена тривожність, підвищений рівень конфліктності.

Зокрема отримані результати дозволяють виділити наступні найпоширеніші серед опитуваних форми поведінки, що відхиляється: тютюнопаління – 65% опитаних; грубість, лихослів'я – 50%; брехливість – 42%; ранній початок статевого життя – 35%, асоціальна поведінка – 30%; відмова від навчально-трудової діяльності – 28%; зриви уроків, прогули – 25%;

Найменше вираженими є: ухвалення алкоголю – 13%; самоушкодження -12%; бродяжництво – 12% безладні статеві зв'язки – 12%; наркоманія – 10%; токсикоманія – 10%.

На підставі отриманих результатів дослідження нами була сформована експериментальна група, до якої увійшли 22 підлітки – вихованці

спортивного закладу, у яких схильність до девіантної поведінки вища ніж у інших респондентів, а саме підвищений рівень агресивності, збудливість, конфліктність, що спостерігалось у висловах, поведінці, підношенні до однолітків та дорослих. С цими підлітками і була проведена психокорекційна робота: впроваджена програма корекції.

Отже, метою нашого дослідження є впровадження програми корекції рівня агресивності та схильності до конфліктної поведінки підлітків з девіантною поведінкою та визначення ефективності програми.

Задачі дослідження:

- 1) визначити рівень агресивної поведінки та конфліктності підлітків до впровадження корекційної програми;
- 2) впровадити програму психологічної корекції рівня агресивності та конфліктності підлітків з девіантною поведінкою;
- 3) визначити рівень агресивності та конфліктності підлітків після впровадження тренінгової програми;
- 4) визначити ефективність тренінгової програми корекції рівня агресивності та конфліктності підлітків з девіантною поведінки шляхом порівняльного аналізу досліджень рівнів агресивності та конфліктності підлітків до і після впровадження розробленого комплексу вправ.

Таким чином, для досягнення мети дослідження та вирішення задач нами був проведений формуючий експеримент, який відбувався в декілька етапів.

На першому етапі ми дослідити рівень агресивної поведінки підлітків за методикою «Басса – Даркі» (Додаток Б) та рівня конфліктності за методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» (Е.П.Ильїн и П.А.Ковальов)

За допомогою методики Басса – Даркі ми визначили рівень агресивності за такими критеріями: рівень фізичної агресії, рівень непрямой агресії, роздратованість, негативізм, образу, підозрілість, вербальну агресію, почуття провини.

Рівень агресивності і конфліктності визначався за наступними шкалами: позитивна агресивність, негативна агресивність та конфліктність.

На другому етапі дослідження ми дослідили рівень агресивності та конфліктності підлітків після впровадження тренінгової програми корекції агресивної поведінки.

На третьому етапі дослідження ми провели порівняльний аналіз отриманих результатів рівня агресивності та конфліктності до впровадження психолого-педагогічної тренінгової програми корекції рівня агресивності підлітків з девіантною поведінкою та після провадження, і, таким чином, визначили її ефективність.

3.2. Інтерпретація результатів дослідження

Проведена діагностична робота показала, що рівень агресивної поведінки у підлітків високий, що підтверджують результати дослідження представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Рівень агресивності підлітків з девіантною поведінкою до впровадження тренінгової програми корекції

Види агресії	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Фізична агресія	75%	15%	10%
Непряма агресія	51%	31%	18%
Роздратованість	63%	22%	15%
Негативізм	80%	10%	10%
Образа	50%	30%	20%
Підозрілість	65%	10%	25%
Вербальна агресія	75%	12%	13%
Почуття провини	80%	10%	10%

- Отже, аналіз результатів дослідження рівня агресивності підлітків до впровадження тренінгової програми корекції дозволяє нам зробити наступні висновки:

- фізична агресія: високий рівень 75%, середній 15%, низький 10% - використання фізичної сили проти іншої особи;

- непряма агресія: високий рівень 51%, середній 31%, низький 18% - у підлітків агресія, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована;

- роздратованість: високий рівень 63% середній 22%, низький 15% - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженню;

- негативізм: високий рівень 80%, середній 10%, низький 10% - у підлітків проявляється опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.

- образа: високий рівень 50%, середній 30%, низький 20% - у підлітків підвищена заздрість і ненависть до оточуючих за дійсній й вигадані дії.

- підозрілість: високий рівень 65% середній 10% низький 20% - у діапазоні від недовіри й обережності стосовно людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.

- вербальна агресія: високий рівень 72%, середній 15%, низький 13% - вплив негативних почуттів як через форму, так і через зміст словесних відповідей

- почуття провини високий рівень 80%, середній 10%, низький 10% - виражає можливе переконання підлітка у тому, що він може бути поганою людиною, що робить зло, відчуваючи також відчуття провини.

- За допомогою діагностика конфліктності за методикою «Особистісна агресивність та конфліктність» (Е.П.Ильїн и П.А.Ковальов) нами були отримані наступні результати:

Таблиця 3.2

**Рівень особистісної агресивності та конфліктності підлітків з
девіантною поведінкою до впровадження тренінгової програми корекції**

Шкали	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Позитивна агресивність	75%	15%	10%
Негативна агресивність	63%	22%	15%
Конфліктність	82%	12%	6%

Аналіз отриманих результатів дає змогу констатувати, що у 82 % підлітків поєднуються такі якості, як безкомпромісність, запальність, образливість, підозрілість. високий рівень цих показників зумовлює високий рівень конфліктності.

75 % рецензентів мають високий рівень позитивної агресивності, що вказує на непокорність та непоступливість у характері, постійний протест, бажання суперечити нормам та правилам.

63 % рецензентів мають високий рівень позитивної агресивності, що свідчить про мстивість, нетерпимість до думки інших, відстоювання своєї позиції «за будь яку ціну».

Другий етап дослідження проводився після впровадження психолого-педагогічної тренінгової програми корекції агресивності та конфліктності підлітків. Після впровадження програми корекції ми повторно дослідили рівень агресивності та конфліктності підлітків за методикою «Басса – Дарки». Отримані результати представленні в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

**Рівень агресивної поведінки у підлітків після впровадження
тренінгової програми корекції**

Види агресії	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Фізична агресія	41%	12%	47%
Непряма агресія	33%	25%	42%
Роздратованість	35%	15%	50%
Негативізм	40%	15%	45%
Образа	30%	25%	45%
Підозрілість	42%	10%	48%
Вербальна агресія	35%	20%	45%
Почуття провини	41%	15%	44%

Отже, аналіз результатів дослідження рівня агресивності підлітків після впровадження тренінгової програми корекції дозволяє нам зробити наступні висновки:

- фізична агресія: високий рівень 41%, середній 12%, низький 47% - використання фізичної сили проти іншої особи;
- непряма агресія: високий рівень 33 %, середній 25%, низький 42% - у підлітків агресія, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована;
- роздратованість: високий рівень 35% середній 15%, низький 50% - прояв негативних почуттів вимагає сильного роздратування;
- негативізм: високий рівень 40%, середній 15%, низький 45% - у підлітків проявляється опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.
- образа: високий рівень 30%, середній 25%, низький 45% - у підлітків не переважно низький рівень вираженості заздрості і ненависті до оточуючих за дійсній й вигадані дії.

- підозрілість: високий рівень 42% середній 10% низький 48% - виражена у діапазоні від недовіри й обережності стосовно людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.

- вербальна агресія: високий рівень 35%, середній 20%, низький 45% - переважно низький рівень впливу негативних почуттів як через форму, так і через зміст словесних відповідей

- почуття провини високий рівень 41%, середній 15%, низький 44% - виражає можливе переконання підлітка у тому, що він може бути поганою людиною, що робить зло, відчуваючи також відчуття провини.

Наступний крок, дослідження рівня конфліктності за методикою «Особистісна конфліктність та агресивність», дозволив нам отримати наступні результати:

Таблиця 3.4

Рівень особистісної агресивності та конфліктності підлітків з девіантною поведінкою до впровадження тренінгової програми корекції

Шкали	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Позитивна агресивність	59%	25%	16%
Негативна агресивність	56%	29%	15%
Конфліктність	61%	32%	7%

Аналіз отриманих результатів після впровадження корекційної програми дає змогу констатувати позитивну динаміку корекції: 59 % рецензентів мають високий рівень позитивної агресивності; високий рівень негативної агресивності мають 56 % підлітків, та високий рівень конфліктності мають 61 % рецензентів.

Отримані результати дослідження рівня агресивності та конфліктності підлітків з девіантною поведінкою до і після впровадження тренінгової програми корекції дозволяють зробити наступні висновки:

- фізична агресія: знизилась з 75% до 41% (на 34%) – зникла фізична

агресія. Разом з тим у більшості підлітків зникла задоволення демонструвати свою владу і прихильність, змушувати близьких людей страждати, почали серйозно задумуватись про наслідки своїх вчинків.

- непряма агресія: з 51% до 33% (на 18%) - підлітки стали більш спокійно реагувати на критику і зауваження на свою адресу. Добре відносяться до тих людей, які певною мірою намагаються керувати їх поведінкою і змушують їх триматись у соціальних рамках.

- роздратованість: з 63% до 35% (на 28%) - в підлітків значно зменшились прояви грубості, різкості та запальності.

- негативізм: з 80% до 40% (на 40%) - зменшилась надмірна чутливість до всього, що стосується їхньої особистості. Знизилась чутливість до будь – якої критики і зауваження, непогодження чи просто байдужість оточуючих вони сприймають спокійно. Підлітки добре володіють своїми емоціями, мають високу фрустраційну толерантність.

- образа: з 50% до 30% (на 20%) - у підлітків зникла заздрість, ненависть до оточуючих, почуття гніву за дійсні чи уявні страждання.

- підозрілість: з 65% до 42%(на 23%) - підлітки стали більш відкритими. Знизилась недовіра і обережність по відношенню до людей.

- вербальна агресія: з 75% до 35% (на 40%)- підлітки з даною формою агресії: по перше, знизилась виражена психічна невірноваженість, яка проявлялась у високій тривожності, відчутті невпевненості, неспокою, схильності до сумніву. По друге зникла депресивність. Підвищився фон активності, настрою і працездатності.

- почуття провини: з 80% до 41%(на 39%) - зменшився емоційний стан, який завжди призводив підлітків до стресових ситуацій чи психічну травму, або являється наслідком невдалого вирішення якихось особистісних проблем чи труднощів. Також знизилась тривожність і депресивність.

Діагностика за методикою «Особистісна агресивність та конфліктність» (Е.П.Ильїн и П.А.Ковальов) дозволяє констатувати позитивну динаміку корекції:

- показник високого рівня позитивної агресивності знизився на 16 %

(з 75% до 59 %);

- показник високого рівня негативної агресивності знизився на 7% (з 63% до 56 %);

- показник високого рівня конфліктності знизився на 21 % (з 82% до 61%).

Отже, порівняння отриманих показників свідчить про ефективність запропонованої програми.

Таким чином, після впровадження тренінгової програми корекції рівня агресивності та конфліктності поведінки підлітків можна зробити висновок, що рівень агресивності та конфліктності підлітків з девіантною поведінкою після експерименту значно знизився. Отже, розроблена психологічна програма корекції є ефективною.

Отже, процес апробації програми корекції рівня агресивності та конфліктності підлітків з девіантною поведінкою був успішним: завдання програми успішно вирішені, мету досягнуто.

ВИСНОВКИ

Аналіз психологічної літератури стосовно проблеми девіантної поведінки підлітків дозволяє зробити наступні висновки:

1. Девіантна поведінка являє собою систему вчинків особистості, що відхиляється від загальноприйнятої норми (норми психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо). Девіації у поведінці можуть трактуватися як позитивні, так і негативні. У разі позитивних девіацій йдеться про нестандартну особистість, для якої характерними є оригінальні, творчі ідеї, що мають суспільну значущість і, загалом, свідчать про успішний процес соціалізації та відіграють позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства. Негативні девіації поведінки пов'язані з тим, що особистість не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й може досить добре знати ці норми.

2. З огляду на визначення «норми» як очікування суспільства та вимог до особистості, девіантність особистості слід розуміти як сукупність засвоєних особистістю асоціальних, аморальних поглядів на життя, які не відповідають соціальним очікуванням та за певний час стають її соціальною позицією, що перешкоджає самоактуалізації особистості, її особистісному зростанню, спричиняє девіантний спосіб життя. Девіантна поведінка підлітка є його особистим викликом соціальному середовищу, породженим неузгодженістю між його особистісними домаганнями й суспільними вимогами (нормами, стандартами, правилами, приписами) і який виявляється в таких соціально-поведінкових діях і вчинках, що не схвалюються (чи засуджуються) близьким оточенням або суспільством. Обґрунтовано, що агресивність виступає важливим чинником формування девіантної поведінки.

3. Корекція девіантної поведінки має суттєві розбіжності, визнаючи теоретично необхідність гуманізації цієї роботи. У той же час девіантна поведінка досить часто є першою сходинкою до асоціальних дій. Аналіз тематичної літератури дозволив виділити наступні стратегічні цілі корекції девіантної поведінки: формування конструктивної мотивації (позитивних цінностей; орієнтація на виконання соціальних вимог та самозбереження); інтеграція індивідуального досвіду; удосконалення саморегуляції; підвищення стійкості до стресів та розширення ресурсів особистості: виробка життєво важливих навичок та вмінь; усунення або зменшення проявів дезадаптивної поведінки; розширення соціальних зв'язків та позитивного соціального досвіду особистості; підвищення рівня соціальної адаптації.

5. Слід зазначити, що в передбачені навчальним планом спортивних закладів спортивні заходи, такі як сезонні походи, спортивні змагання, олімпіади та ін. мають безпосередній позитивний вплив на особистість підлітка з девіантною поведінкою: розвиваються комунікативні здібності, впевненість, самоповага, вміння працювати в команді; знижують рівень конфліктності, виховують прагнення до успіху (перемоги), виховується самоконтроль, самодисципліна, відповідальність за власні дії та рішення, більш успішно відбувається процес соціалізації – їх адаптації до соціальних вимог та норм поведінки.

Слід зазначити важливу роль психолога позашкільного спортивного закладу, який, на відміну від вихователів (керівників спортивних гуртків, тренерів) має справу з психічним станом підлітків – вихованців спорт закладу. Так, підлітки з девіантною поведінкою відрізняються нестійким психічним станом, високим рівнем агресивності, тривожності, конфліктності тощо. Робота психолога має бути направлена саме на корекцію індивідуально-психологічних особливостей підлітків – девіантів.

6. Тренінгова форма роботи використовується для моделювання міжособистісної взаємодії у процесі діяльності, для поглиблення самопізнання та самоусвідомлення та сприяє особистісним змінам. Тренінг виступає ефективним методом психологічного впливу. На наш погляд, саме

тренінгова діяльність є одним із найефективніших засобів зниження рівня агресивності підлітків з девіантною поведінкою.

Таким чином, в ході теоретичного аналізу проблеми девіантної поведінки підлітків нами було визначено, що агресивність є чинником формування девіантної поведінки підлітків. Тому саме зниження агресивності є головним показником корекції девіантної поведінки підлітків. З огляду на це, нами була розроблена та впроваджена програма психологічної корекції девіантної поведінки підлітків.

Завдання програми: дати можливість кожному підлітку усвідомити власні емоції і їх причини; навчити підлітка помічати і виражати свої відчуття, навчити навикам самоспостереження і самоконтролю; відпрацювати навички конструктивної поведінки, контролю негативних емоцій і прийнятним способом їх вираження.

Тренінгова програма розрахована на 9 занять. Передбачає наявність 15-20 осіб у тренінговій групі. Одне заняття триває 40 хвилин (1 академічна година). Заняття проводилися раз на тиждень. В цілому програма була реалізована за дев'ять тижнів.

В процесі виявлення підлітків з девіантною поведінкою в умовах позашкільного навчального закладу – на базі Школи олімпійського резерву м. Запоріжжя, нами було опитано 120 підлітків – вихованців спортивного закладу, які склали контрольну групу нашого дослідження. Загалом у опитуванні приймали участь 89 хлопчиків і 31 дівчинка.

На підставі отриманих результатів дослідження нами була сформована експериментальна група, до якої увійшли 22 підлітки – вихованці спортивного закладу, у яких схильність до девіантної поведінки вища ніж у інших респондентів, а саме підвищений рівень агресивності, збудливість, конфліктність, що спостерігалось у висловах, поведінці, підношенні до однолітків та дорослих. С цими підлітками і була проведена психокорекційна робота: впроваджена програма корекції. Дослідження тривало з 1 жовтня 2014 року по листопад 2015 року. З метою виявлення ефективності програми корекції агресивної та конфліктної поведінки ми провели формуючий

експеримент який обумовлював первинну діагностику, впровадження та апробування програми корекції та вторинну діагностику.

В процесі первинної діагностики нами був визначений переважно високий рівень агресивності та конфліктності підлітків з девіантною поведінкою.

Після впровадження програми корекції рівня агресивності та конфліктності підлітків, була проведена повторна діагностична робота, яка показала, що в підлітків рівень всіх видів агресивності та конфліктності значно знизився.

- фізична агресія: знизилась з 75 до 41% (на 34%) – зникла фізична агресія. Разом з тим і особливе задоволення демонструвати свою владу і прихильність, змушувати близьких людей страждати, почали серйозно задумуватись про наслідки своїх вчинків.

- непряма агресія: з 51% до 33%(на 18%) - що підлітки стали більш спокійно реагувати на критику і зауваження на свою адресу. Добре відносяться до тих людей які певною мірою намагаються керувати їх поведінкою і змушують їх триматись у соціально можливих рамках.

- роздратованість: з 63% до 35% (на 28%) - у підлітків значно зменшилися прояви грубості, різкості та запальності.

- негативізм: з 80% до 40% (на 40%) - зменшилась надмірна чутливість до всього, що стосується їхньої особистості. Знизилась чутливість до будь – якої критики і зауваження, непогодження чи просто байдужість оточуючих вони сприймають спокійно. Підлітки добре володіють своїми емоціями, мають високу фрустраційну толерантність.

- образа: з 50% до 30% (на 20%) - в підлітків зникла заздрість, ненависть до оточуючих, почуття гніву за дійсні чи уявні страждання.

- підозрілість: з 65% до 42%(на 23%) - підлітки стали більш відкритими. Знизилась недовіра і обережність по відношенню до людей.

- вербальна агресія: з 75% до 35% (на 40%)- підлітки з даною формою агресії: по перше, знизилась виражена психічна нерівноваженість, яка проявлялась у високій тривожності, відчутті невпевненості, неспокою,

схильності до сумніву. По друге зникла депресивність. Підвищився фон активності, настрою і працездатності.

- почуття провини: з 80% до 41%(на 39%) - зменшився емоційний стан, який завжди призводив підлітків до стресових ситуацій чи психічну травму, або являється наслідком невдалого вирішення якихось особистісних проблем чи труднощів. Також знизилась тривожність і депресивність.

- показник високого рівня позитивної агресивності (за методикою діагностики «Особистісна агресивність та конфліктність» знизився на 16 % (з 75% до 59 %);

- показник високого рівня негативної агресивності знизився на 7% (з 63% до 56 %);

- показник високого рівня конфліктності знизився на 21 % (з 82% до 61%).

Таким чином, зміна показників рівня корекції агресивної та конфліктної поведінки свідчить про ефективність впровадженої програми, реалізацію мети дослідження та підтвердження його гіпотези.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анн Л. Ф. Психологический тренинг с подростками. СПб: Питер, 2003. 271с.
2. Бабаків А. Сімейні війни. Стріла 14 (143), Санкт-Петербург 1999. С. 47 – 53
3. Бандура А., Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитательных и семейных отношений / А. Бандура, Р.Уолтер. Под ред. С. Римского. Москва, Апрель - Пресс: ЭКСМО. Пресс, 2000. 509 с.
4. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. Москва: Педагогика, 1991. 144 с.
5. Возрастная и педагогическая психология: Учебное пособие для студентов педагогических институтов по спец. № 2121 «Педагогика и методика начального обучения.»/ М.В.Матюхин, Т.С. Михальчик, Н.Ф. Пронина и др. Под ред. М.В. Гамезо и др. Москва: Просвещение 2005 г. 256 с.
6. Горшкова Е.А. Педагогічна діагностика старших класів, що вчаться, при організації реабілітаційної роботи. Сб. Проблеми особи, профілактика відхилень в її розвитку. Москва:, Архангельськ, 1998.
7. Гришина Т. В. «Освітня технологія як об'єкт методичної роботи». Харков: Вид. група «Основа», 2003. 96 с.
8. Иванова Л.Ю. Агресивності, жорстокість і відносини старшокласників до їх проявів. сб. Проблеми особи, профілактика відхилень в її розвитку. Москва, Архангельськ, 1993. 415 с.
9. Исаев Д.Д. Типологичні моделі поведінки підлітків з різними формами аддиктивного поведінки / Д.Д. Исаев, І.І. Журавльов, В.В. Дементье. Санкт-Петербург, 1997. 489 с.
10. Коннор Д. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков. Спб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2005. 288с. («Психологическая энциклопедия»)

11. Кулагин Л.Г. О підлітках, яким важко. Радянська педагогіка, 1991. т. 6, С 141-142
12. Лидерс А.Г. Психологический тренинг с подростками: учеб. Пособие для студ. Высш. Учеб. Заведений. Москва: Издательский центр «Академия», 2003. 256 с.
13. Лічко А.Е. Попов Ю.В. Делінквентна поведінка, алкоголізм і токсикоманії у підлітків, Москва, 1988. 466 с.
14. Можгинский Ю.Б. Агрессия подростков: Эмоциональный и кризисный механизмы. С. П. 1999. 128 с.
15. Мізерна О.О. Корекційна тренінгові програма самовдосконалення для подолання агресивних проявів серед підлітків. Практична психологія та соціальна робота. 2000. № 5. с.54-61.
16. Першанина Е. Проблема профілактики педагогічної занедбаності підлітків. Радянська педагогіка 1984 ,стр.141
17. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Самара, 2001. 436 с.
18. Райс Филип. Психология подросткового и юношеского возраста. .: Питер, 2000. 586 с.
19. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. 1996. № 5. с.3-18.
20. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании: учеб.пособ. Москва: ВЛАДОС, 1995. 529 с.
21. Саєнко Е.В. Професійна діяльність психолога при профілактиці девіантної поведінки автореферат дисертації кандидата психологічних наук. Тверь, 1995. 426 с.
22. Семенюк Л.М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і умови його корекції. Москва, 1996. 489 с.
23. Степанов В.Г. Психология важкого школяра. Москва, 1998. 436 с.
24. Тархова Л. Как уберечь дитину від в'язниці і панелі. Москва, 1997, 89 с.
25. Фридман Л.М. Психология детей и подростков. Справочник для

учителей и воспитателей. Москва, Издат. Центр «Академия», 1996. 365 с.

26. Фурманов И.А. Работа школьного психолога по коррекции нарушений поведения у подростков. Минск, 1994. 153 с.

27. Эмоциональные нарушения и их коррекция / под ред. В.В. Лебединского, О.В. Никольский. Москва: Просвещение, 1988. 295 с.

28. Бадмаев С.А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников. Москва: Магистр, 1999. 96 с.

29. Богданова О. С. О нравственном воспитании подростков. Москва: Просвещение, 1979. 111 с.

30. Бурлачук Л., Морозов С. Словарь-справочник по психологической диагностике. Киев, 1989.

31. Волков Б.С. Психология подростка. Москва: Педагогическое общество России, 2001. 160 с.

32. Воспитание трудного ребёнка: Дети с девиантным поведением /Под ред. М.И. Рожкова. Москва: Владос, 2001. 240 с.

33. Гільбух Ю.З. Темперамент школяра: типологія і діагностика. Радянська школа. 1990. №5-6.

34. Гонеев А.Д. И др. Основы коррекционной педагогики: учеб. Пособие для студ./ А.Д. Гонеев, Н. Н. Лифинцева, Н. В. Ялпаева; Под ред. В. А. Слестелина. Москва: Академия, 1999. 280 с.

35. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). Москва: Академия, 2003. 288 с.

36. Игры – обучение, тренинг, досуг. /Под ред. В. В. Петрусинского. Москва: Новая школа, 1994. 368 с.

37. Касаткин В. Н. и др. Здоровье: Программа профилактики курения в школе. Москва: 2003. 132 с.

38. Касаткин и др. Здоровье: Предупреждение употребления алкоголя и наркотиков в школе. Москва, 2003. 136 с.

39. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков. Социально-психологический и психиатрический аспекты. Минск, 1988. 372 с.

40. Коррекционная педагогика в начальном образовании: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Г.Ф. Кумарина, М.Э. Вайнер, Ю.Н. Вьюнкова и др.; Под ред. Г.Ф. Кумариной. Москва: Издательский центр «Академия», 2003. 320 с.
41. Колесов В.Д. Учителю о психологии и физиологии подростка. Москва, 1983. 421 с.
42. Крушельницкая О.И., Третьякова А.Н. Характер подростка. Какой он?. Биология в школе. 1993. №4.
43. Курс общей, возрастной и педагогической психологии. Москва, 1982. 489 с.
44. Лидерс А.Г. Психологический тренинг с подростками: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Академия, 2003. 256 с.
45. Личко А.Е. Психология и акцентуации характера у подростков. Луцк: 1983. 583 с.
46. Мухина В.С. Возрастная психология. Москва, 2000. 492 с.
47. Немов Р.С. Практическая психология. Москва, 1998. 478 с.
48. Овчарова Р.В. Технологии практического образования психолога. Москва: 2000. 518 .
49. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учеб. пособие для студентов вузов. Москва.: ТЦ Сфера, 2002. 512 с.
50. Панфилова М.А. Игротерапия общения: Тесты и коррекционные игры. Практическое пособие для психологов, педагогов и родителей. Москва: ГНОМ и Д, 2001. 160 с.
51. Психокоррекционная и развивающая работа с детьми: учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. /Под ред. И. В. Дубровиной. Москва: Академия, 2001. 160 с.
52. Подмазин С.И. Тесты для диагностики акцентуации характеров у подростков. Москва, 1994. 367 с.
53. Практическая психодиагностика. Методики и типы / Гайгародский Д.Я. Самара, 1999. 347 с.

54. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Кн.1. Москва, 1999. 211 с.
55. Степанов В.Г. Психология трудных школьников. Москва, 1996. 415 с.
56. Станкин М.И. Характер. Физическая культура в школе. 1998. №5.
57. Столяренко Л.Д. Основы психологии. Характер, акцентуации характера и неврозы. Ростов-на-Дону, 1997. 489 с.
58. Сухарев А.В. Характер и поведение подростков. Химия в школе. 1989. №2. 89с.

Тренінгова програма корекції рівня агресії підлітків з девіантною поведінкою

Актуальність: Агресивність є складовим чинником девіантної поведінки підлітків. Підліткова агресивність – явище специфічне і зовсім не неминуче. Агресивність є поза сумнівом, негативним чинником і виступає ознакою дезадаптація підлітка, негативно впливаючи на рівень психологічного благополуччя. На наш погляд корекцію девіантної поведінки підлітків доцільніше спрямовувати саме на корекції рівня агресивності. Дана програма присвячена психокоректувальній роботі з проблемою підліткової агресивності і включає заходи, направлених на її профілактику.

В результаті проходження даної програми учні повинні мати уявлення про причини і наслідки агресивної поведінки, знати механізми виникнення агресивної поведінки і форми її прояву, уміти справлятися з власною агресивністю за допомогою придбаних в процесі занять умінь і навиків. Знати основні визначення курсу: агресивність, відчуття, емоції, конфлікт, компроміс, критика, підтримка, емпатія, механізм виникнення емоцій, саморегуляція, релаксація, методи релаксації.

Мета: зниження агресивної поведінки підлітків, вчення навикам саморегуляції і конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях.

Завдання:

1. Дати можливість кожному підлітку усвідомити власні емоції і їх причини.
2. Навчити підлітка помічати і виражати свої відчуття, навчити навикам самоспостереження і самоконтролю.
3. Відпрацювати навички конструктивної поведінки, контролю негативних емоцій і прийнятним способом їх вираження.

Кількість занять: 9

Орієнтовна кількість осіб в тренінговій групі: 15-20.

Час проведення одного заняття: 40 хвилин (1 академічна година)

Частота занять: раз на тиждень

Загальний час реалізації програми: 9 тижнів.

Тематичний план:

Назва теми	Кількість годин
Знайомство	1
Агресивність	1
Відчуття і емоції. Мій гнів	1
Я і конфлікти	1
Критика і підтримка. Емпатія	1
Дружний клас	1
Кожна людина – особистість	1
Дружба	1
Релаксація	1

Заняття №1.

«Знайомство»

Мета: знайомство учасників групи; мотивування до ефективної групової роботи; ознайомлення з правилами роботи в групі; з'ясування очікувань.

1. Вступне слово ведучого: привітання, визначення мети заняття.
2. Вправа на знайомство (10 хв.): кожен з учасників вітає групу словами: Добрий день, Я (називає своє ім'я) можу поділитися з групою (називає свою якість, здібність). Вся група відповідає «Дякуємо тобі».
3. Вироблення правил групової роботи (7 – 12 хв.).

Мета: регламентувати та оптимізувати роботу в групі.

До уваги тренера: залежно від складу групи тренер на свій розсуд обирає механізм розробки правил в групі: мозковий штурм, психологічна гра, робота в підгрупах з наступним загально груповим обговоренням і т.п. Або ж за спрощеною схемою: вивіщує стандартні правила, а потім коротко коментує кожен з підпунктів. У цьому випадку групі пропонується доповнити ці правила новими підпунктами, необхідними для психологічного комфорту та плідної роботи. Насамкінець учасники групи домовляються дотримуватися узгоджених правил.

Правила роботи в групі (варіант):

1) *Конфіденційність* – все про що говориться у групі, не повинно стати предметом для обговорення третіх осіб. Ти не виносиш за межі групи отриману інформацію про інших і розраховуєш, що інші вчинять так само.

2) *Щирість* – ти говориш правду про себе та свої почуття. Якщо ти не готовий до відвертості краще промовчи, але не бреш.

3) *«Тут і зараз»* - ми не згадуємо схожі ситуації, які відбувалися з нашими знайомими, ми не говоримо про когось взагалі. Ми обговорюємо лише події, які відбувалися під час роботи групи.

4) *Доброзичливість один до одного (толерантність).* Відсутність критики – не оцінювати інших, говорити лише про свої почуття. Не перебивати один одного. Не говорити про присутніх у третій особі, а звертатися до кожного по імені.

5) *Активність роботи у групі* – брати участь у роботі групи. Повідомляти про складнощі, які виникають у процесі групової роботи.

4. Вправа на з'ясування очікувань. Робота в парах.

Мета: отримати інформацію про очікування учасників щодо роботи в групі: запитання, побажання, інтереси.

Інструкція: тренер звертається до учасників: «Зараз вся група розіб'ється на пари і кожна пара спілкуватиметься окремо. Ви можете спілкуватися на будь-яку тему, але постарайтеся з'ясувати, чому ваш співрозмовник потрапив у цю групу і чого він очікує від занять. На спілкування ви маєте 3 хвилини».

Після того, як час вичерпано, тренер пропонує: «А тепер всі поверніться у спільне коло і кожен розповість нам, що йому вдалося дізнатися про очікування свого співрозмовника».

До уваги тренера:

Розбити на пари учасників групи можна у будь-який спосіб на вибір тренера. Наприклад:

- шляхом жеребкування;
- завчасно приготувати якісь різносортні дрібні предмети (цукерки, різнокольорові папірці тощо) так, щоб загальна кількість дорівнювала кількості членів у групі. Всі предмети мають різнитися між собою, але мати свою пару;
- накласти певну умову: кожна дівчина обирає собі у пару хлопця, але не можна бути в одній парі тим, хто прийшов разом, тощо;
- за допомогою відомої психологічної вправи «Зоопарк»: учасники тягнуть папірці із назвами тварин. Кожна тварина повторюється двічі. Треба знайти свою пару, не використовуючи вербальне спілкування.

До уваги тренера: необхідно занотувати очікування учасників. Можна зробити це на фліп-чарті під час представлення кожним із учасників результатів своєї роботи. Тоді на заключному занятті можна буде повернутися до цих записів і обговорити з учасниками, які з їх очікувань справдилися. Можна обмежитись особистими нотатками. У будь-якому разі це важлива інформація для підготовки до наступних занять.

5 Заключна рефлексія.

Мета: отримання зворотного зв'язку для подальшої корекції занять та їх адаптації до потреб конкретної аудиторії.

Тренер пропонує учасникам тренінгового заняття по черзі висловити свої справжні враження від тренінгу та побажання щодо наступних занять.

До уваги тренера: на першому занятті і надалі тренер має з особливою увагою поставитися до кожного висловлювання. По-перше, щоб спонукати підлітків до активності, по-друге, щоб отримати якомога більше інформації.

б Групове прощання.

Мета: згуртування групи.

До уваги тренера: тренер може запропонувати групі будь-який ритуал, яким завершатиметься кожне заняття або надати можливість групі самій встановити правила прощання. Важливо, щоб ця церемонія була короткочасною, задіяла кожного учасника і несла у собі позитивний емоційний заряд.

Заняття №2 «Агресивність»

Мета: розібратися у тому, що ми називаємо агресивною поведінкою

Завдання: розібратися у власній агресивній поведінці, досліджувати підліткову агресивну поведінку і навчитися прийнятним способам вираження своїх емоцій.

Знайомство. Оформлення бейджей, самопрезентація. Вправа «Колір мого настрою». Відстежування емоційного стану учасників. Бесіда на тему «Що таке агресивність?». Вправа «Агресивна поведінка». Вправа «Розсердилися – одумалися». Вправа «Посварилися – помирилися». Гра «Тух-тібі-дух». Вправа «Маленький привид». Гра «Обзивалки». Вправа «Струси». Медитативна вправа «Посмішка». Вправа «Колір мого настрою».

Заняття №3 «Відчуття і емоції. Мій гнів».

Мета: формування навиків оптимальної поведінки в критичних ситуаціях, уміння контролювати негативні емоції.

Завдання: показати можливість невідповідності випробовуваних негативних емоцій враженню, яке вони можуть справляти на тих, що їх оточують, небезпека, агресивних реакцій і необхідність уміння контролювати себе, познайомити з елементами самоконтролю зовнішнього прояву емоцій.

Привітання. Вправа «Колір мого настрою». Відстежування емоційного стану учасників. Бесіда на тему «Відчуття і емоції». Вправа «Світ очима

агресивної людини». Механізм виникнення емоцій. Вправа «Самоконтроль зовнішнього прояву емоцій». Вправа «Камінчик в черевіку». Відробіток механізмів самоконтролю. Медитативна вправа «Тропічна злива». Вправа «Колір мого настрою».

Заняття №4 “Я і конфлікти”.

Мета: розібратися в тому, що таке конфлікт і компроміс.

Завдання: прослідити механізм виникнення конфліктів, відпрацювати навички знаходження компромісу в конфліктних ситуаціях.

Привітання. Вправа «Колір мого настрою». Відстежування емоційного стану учасників. Бесіда на тему «Конфлікт і компроміс». Аукціон ідей. Конфліктні ситуації. Безпрограшний метод вирішення суперечок. Зворотний зв'язок. Відстежування настрою учасників на кінець заняття. Завершення.

Заняття №5 “Критика і підтримка. Емпатія”.

Мета: формування терпимого ставлення до тих, що оточують, навичок емпатії і взаємної підтримки.

Завдання: навчитися прийняттю інших людей, співпереживанню і способам ефективної підтримки тих, що оточують.

Привітання. Вправа «Колір мого настрою». Бесіда на тему «Агресія». Аукціон ідей: як поліпшити взаємини в класі? Вироблення класних правил «В нашому класі все проти агресії». У нашому класі можна, в нашому класі заборонено. Вправа на взаємну довіру і саморозкриття «Акваріум для хорошої людини». Вправа «Ласкаве ім'я». Підведення підсумків. Зворотний зв'язок. Відстежування настрою учасників на кінець заняття. Завершення.

Заняття №6 “Дружний клас”

Мета: поліпшити взаємини в класі.

Завдання: обговорити проблему агресивної поведінки, навчитися

конструктивним способом спілкування, виробити правила поведінки в класі.

Привітання. Вправа «Колір мого настрою». Бесіда на тему «Агресія». Аукціон ідей: як поліпшити взаємини в класі? Вироблення класних правил «В нашому класі все проти агресії». У нашому класі можна, в нашому класі заборонено. Вправа на взаємну довіру і саморозкриття «Акваріум для хорошої людини». Вправа «Ласкаве ім'я». Підведення підсумків. Зворотний зв'язок. Відстежування настрою учасників на кінець заняття. Завершення.

Заняття №7 «Кожна людина – особлива»

Заняття передбачає індивідуальну бесіду з метою не тільки виявлення основних факторів, що сприяють підвищеній рівня агресії підлітка, а й можливості їхнього усвідомлення учнем, а також, щоб поговорити про наболіле й виговоритися. Бесіда допоможе також визначити коло тих людей (однокласники, батьки, вчителі), що викликають почуття тривоги, для наступної роботи з учнями.

Вправа «Не подобається — подобається»

Психолог просить підлітка поділити чистий аркуш паперу на дві половини й записати відповіді на запитання:

- 1) що мені не подобається у школі;
- 2) що мені не подобається вдома;
- 3) що мені не подобається взагалі в житті.

Відповіді на ці запитання учень записує в лівій частині аркуша. Після цього пропонують серію позитивних запитань, відповіді на які записуються в правій частині аркуша:

- 1) що мені подобається у школі;
- 2) що мені подобається вдома;
- 3) що мені подобається взагалі в житті.

Підлітки розповідають спочатку про те, що їм не подобається, потім —

про те, що їм подобається у школі, вдома й у житті. Важливо дотримуватися послідовності відповідей: спочатку негативні, потім позитивні, показавши, що не так уже й погано все в житті.

Далі школяру пропонують тест «Виявлення типу темпераменту» (Айзенк).

Заняття №8 «Дружба»

Заняття присвячене знайомству школярів між собою. І навіть якщо підлітки знайомі — це можливість по-новому глянути один на одного. Школярі сідають у коло. Психолог пояснює учням, що вони разом будуть зустрічатися на спеціальних заняттях, які не схожі на шкільні уроки. На заняттях будуть грати, малювати, ділитися своїми проблемами й радощами, вчитися розуміти один одного, допомагати й підтримувати.

Учасники групи ознайомлюються з правилами групової взаємодії:

1. Участь у вправах, іграх та інших видах діяльності — добровільна.
2. Слухати товаришів потрібно мовчки, не перебивати й не коментувати.
3. Критикувати вчинок, а не людину, причому в дуже м'якій формі, бажано з конкретною порадою даному учасникові групи.
4. Говорити тільки те, що думаєш і відчуваєш сам, а не перефразувати думки інших.
5. Не обговорювати поза групою те, що відбувається в ній.

1. Гра «Знайомство»

Мета: можливість вийти з власного «Я», подивитися на себе по-іншому й у перспективі стати іншим.

Кожному учасникові групи пропонують назвати себе власним або вигаданим ім'ям, і тільки назване ім'я фігуруватиме у спілкуванні. Вибір імені говорить про те, як підліток сприймає своє Я.

2 Малювання на тему «Моє ім'я»

Мета: невербальне символічне вираження змісту обраного імені.

Після того, як усі учасники групи назвали свої імена, підліткам пропонують подумати й намалювати малюнок «Моє ім'я», що у вигляді символів або образів відображав би зміст обраного імені. Після виконання малюнка проводиться обговорення робіт.

3 Рухлива гра «Море хвилюється»

Мета: визначення емоційного стану й передача його невербальними засобами; краще знайомство з учасниками групи; створення позитивного емоційного фону; корекція нетерплячості.

Група обирає ведучого, який повертається спиною до інших і вимовляє слова: «Море хвилюється раз». На рахунок «три» школярі повинні завмерти в незвичайній позі. Ведучий по черзі підходить до кожного учасника гри, включає його й намагається відгадати, кого й у якому емоційному стані він зобразив. Потім кожен гравець сам пояснює, що він хотів зобразити. При цьому група обов'язково аналізує виразні невербальні засоби передачі образу (міміка, погляд, жести, положення тулуба, стиснуті кулаки тощо), оцінює наскільки вдалим був цей вибір. Гра вчить розрізняти й читати емоційний стан інших людей, адекватно передавати свій стан. Гра також коригує нетерплячість, виховує стриманість. Керівникові групи варто звернути увагу на те, страшних, агресивних чудовиськ чи слабких, зляканих тварин зображували учасники групи.

4 Вправа «Слухаємо себе»

Мета: розвиток здатності до релаксації, вміння слухати себе й визначати свій настрій; вміння діагностувати емоційне самопочуття учасників групи.

Школярам пропонують сісти в зручній позі, заплющити очі,

розслабитися й прислухатися до себе, ніби зазирнути в себе, й подумати: що кожний відчуває, який у нього настрій. Через кілька хвилин усі учасники групи по черзі розповідають, не розплющуючи очей, про те, як вони почувуються і який у них настрій. Вправа дає змогу діагностувати емоційне самопочуття підлітків, сприйняття ними форм і методів роботи групи.

5 Вправа «Подаруй усмішку»

Мета: навчитися знімати скутість обличчя за допомогою усмішки, підтримувати усмішкою, бажати добра навколишнім; створити і підтримувати позитивний емоційний фон; усувати страхи.

Психологові варто пояснити підліткам значення усмішки у житті та самопочутті людини. Напруження м'язів не тільки відображає, а й формує поганий настрій, утому, негативні емоції. Мають бути напруженими тільки ті м'язи, що необхідні, всі інші повинні бути розслабленими. Цілком розслаблена людина стирає всі негативні емоції. Усміхайтесь! За серйозного виразу обличчя напружені 17 м'язів, в усмішці — 7. Фізіологічний сміх — це вібрація й масаж, що знімають напруження. Усмішка покращить настрій вам і навколишнім, для усмішки шукайте приводу, провокуйте усмішку.

Усі учасники групи беруться за руки і дарують один одному усмішки: кожен підліток повертається до свого сусіда праворуч або ліворуч і, побажавши йому чогось гарного, усміхається. Той у свою чергу посміхається наступному сусідові і т.д.

Керівник групи цікавиться враженнями школярів від заняття, дякує групі за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Заняття №9 «Релаксація»

1. Релаксаційний комплекс «Контраст»

Мета: навчання методом релаксації на зниження агресії та емоційного напруження.

Найпростіший спосіб відпочити полягає в тому, що спочатку напружують і втомлюють м'язи, потім різко розслаблюються.

1 частина комплексу

- -Зобразіть нудьгуючих людей: руки покладіть на коліна, кисті вільно опустіть, корпус нахилений уперед, голова опущена. Заплющте очі. Вдихніть носом вільно та неглибоко. Видихніть, звертаючи увагу на свої відчуття від проходження повітря на видиху. Вдих, видих — пауза. Подихайте так, роблячи акцент на видихові.

- Зосереджуємо увагу на ногах. Підніміть пальці й напружте м'язи ніг. Тільки ніг! Напружте м'язи ніг – іще й іще – зніміть напруження. Напруження на вдиху, релаксація на видихові.

- Переходимо до мускулатури тулуба. Напружте м'язи стегон і тазу — вдих, при цьому живіт утягується й опускаються ребра. Тримайте в напрузі м'язи до втоми. Під час видиху розслабтеся. Повторіть.

- Переходимо до мускулатури плечового пояса. Підніміть плечі якнайвище, напружте їх, тільки плечі, — відпочиньте на видиху. Напруження, релакс.

- Закиньте голову назад до почуття напруги — на видиху опустіть голову на груди. Ще раз.

- Тепер — руки. Стисніть кисті в кулаки. Відпочиньте. Напружте м'язи рук. Розслабтеся.

- Заплющте очі, стисніть губи, стисніть зуби — розгладьте ваше обличчя.

2 частина комплексу

- Тепер уся ваша мускулатура розслаблена, очі заплющені. Уважно внутрішнім поглядом перегляньте всі групи м'язів. Ваші ноги, тулуб, плечі, руки, обличчя — усі м'язи тіла приємно розслаблені.

- Ви відпочиваєте.

- Ви відчуваєте приємне відчуття спокою.

- Ви спокійні, абсолютно спокійні.

- У вас гарний настрій.
- Ви спокійні й упевнені у собі.
- Побудьте в цьому приємному стані спокою.

3 частина комплексу

- Ви добре відпочили. Настав час відновити активність мускулатури. Дихайте, зосередившись на вдиху. Вдих — видих. Я буду рахувати від 10 до 0, і з кожною цифрою почуття свіжості й бадьорості стане охоплювати вас усе більше й більше.

- Піднімаючи носки, напружте м'язи ніг на вдиху. Видих. Порухайте ногами. Ви відчуваєте сили у ногах. Десять.

- З невеликим зусиллям напружте м'язи стегон і тазу. Хвиля свіжості охопила весь ваш тулуб. Прогніться. Дев'ять.

- Із задоволенням знизайте плечима. Ще раз. У плечах — відчуття бадьорості й свіжості. Знизайте плечима ще. Вісім.

- Зробіть кілька рухів головою вгору-вниз, ліворуч-праворуч. Приємне відчуття м'язів тіла, що рухаються. Сім.

- Порухайте руками, злегка стисніть кисті в кулаки. Шість.

- Напружте губи, зуби. Оживіть м'язи обличчя. П'ять.

- Усе ваше тіло відчуває потребу в русі. Ви бадьорі й повні сил. Зробіть розминальні рухи всіма частинами тіла. Чотири.

- Усе ваше тіло наповнене свіжістю. Три.

- Підведіться, станьте навшпиньки. Два.

- Потягніться руками уверх. Один.

- Усміхніться, розплющте очі. Нуль.

- Як ви почуваетесь? Поділімося враженнями.

2. Жестові етюди

Мета: навчитися кращого розуміння учасників групи, передачі своїх думок, почуттів і дій жестами, тренування спостережливості; розвитку

фантазії.

Насамперед, керівник група пояснює підліткам, що жест — це важливий знак спілкування. Він допомагає точніше зрозуміти мовця. Кожен учасник групи одержує завдання передати жестами, без допомоги міміки й мови, певну ситуацію.

Так, один учасник групи показує жестами закінчену ситуацію, включаючи в неї інших членів групи (наприклад, відкриває кран, миє руки, набирає воду в долоні й передає її по колу, закриває кран, отримує залишки води з іншого кінця, струшує руки). Інші учасники групи показують свої ситуації.

Наступне завдання — показати колір жестом. Кожен учасник по черзі зображує свій улюблений колір жестами, а всі інші відгадують. При цьому не можна показувати на предмети подібного кольору.

3. Бесіда «Наші страхи»

Психолог запитує школярів, які емоції для них неприємні. Підлітки перелічують негативні емоції і якщо не називають страх, психолог нагадує учням про нього. Коротко обговорюються особливості емоційного стану, фізіологічні відчуття, що виникають під час страху (пришвидшення серцебиття, мурашки по тілу тощо). Усі разом згадують фразеологізми, пов'язані з почуттям страху.

4. Малювання на тему «Мій страх»

Після бесіди психолог просить дітей подумати, чого вони більше за все бояться, й намалювати свій страх. Це може бути абстрактний малюнок або зображення конкретного об'єкта страху, тривоги школяра. Коли виконання малюнків довершене, підлітки по черзі коротко пояснюють, чого вони бояться й що вони зобразили. Після цього керівник групи пропонує школярам розірвати аркуш із малюнком на дрібні шматочки і говорить про те, що

тепер кожен із них переміг свій страх, що їхнього страху більше не існує, тому що розірвані аркуші потраплять у кошик зі сміттям, будуть спалені й від страхів нічого не залишиться.

ВОПРОСНИК «БАССА-ДАРКИ»

Опитування відбувалося російською мовою

1.Временами я не могу справиться с желанием причинить вред другим.

Да Нет

2.Иногда сплетничаю о людях, которых не люблю.

Да Нет

3.Я легко раздражаюсь, но быстро успокаиваюсь.

Да Нет

4.Если меня не попросят по-хорошему, я не выполню просьбы.

Да Нет

5.Я не всегда получаю то, что мне положено.

Да Нет

6.Я знаю, что люди говорят обо мне за моей спиной.

Да Нет

7.Если я не одобряю поведение друзей, я даю им это почувствовать.

Да Нет

8.Когда мне случалось обмануть кого-нибудь, я испытывал мучительные угрызения совести.

Да Нет

9.Мне кажется, что я не способен ударить человека.

Да Нет

10.Я никогда не раздражаюсь настолько, чтобы кидаться предметами

Да Нет

11.Я всегда снисходителен к чужим недостаткам

Да Нет

12.Если мне не нравится установленное правило, мне хочется нарушить его

Да Нет

13. Другие умеют почти всегда пользоваться благоприятными обстоятельствами

Да Нет

14. Я держусь настороженно с людьми, которые относятся ко мне несколько более дружелюбно, чем я ожидал

Да Нет

15. Я часто бываю не согласен с людьми

Да Нет

16. Иногда мне на ум приходят мысли, которых я стыжусь

Да Нет

17. Если кто-нибудь первым ударит меня, я не отвечу ему

Да Нет

18. Когда я раздражаюсь, я хлопаю дверями

Да Нет

19. Я гораздо более раздражителен, чем кажется

Да Нет

20. Если кто-то воображает из себя начальника, то я всегда поступаю ему наперекор

Да Нет

21. Меня немного огорчает моя судьба

Да Нет

22. Я думаю, что многие люди не любят меня

Да Нет

23. Я не могу удержаться от спора, если люди не согласны со мной

Да Нет

24. Люди, уваливающие от работы, должны испытывать чувство вины

Да Нет

25. Тот, кто оскорбляет меня и мою семью, напрашивается на драку

Да Нет

26.Я не способен на грубые шутки

Да Нет

27.Меня охватывает ярость, когда надо мной насмеются

Да Нет

28.Когда люди строят из себя начальников, я делаю все, чтобы они не
.зазнавались

Да Нет

29.Почти каждую неделю я вижу кого-нибудь, кто мне не нравится

Да Нет

30.Довольно многие люди завидуют мне

Да Нет

31.Я требую, чтобы люди уважали меня

Да Нет

32.Меня угнетает то, что я мало делаю для своих родителей

Да Нет

33.Люди, которые постоянно изводят вас, стоят того, чтобы их
«щелкнули по носу»

Да Нет

34.Я никогда не бываю мрачен от злости

Да Нет

35.Если ко мне относятся хуже, чем я того заслуживаю, я не
расстраиваюсь

Да Нет

36.Если кто-то выводит меня из себя, я не обращаю внимания

Да Нет

37.Хотя я и не показываю этого, меня иногда гложет зависть

Да Нет

38.Иногда мне кажется, что надо мной смеются

Да Нет

39.Даже если я злюсь, я не прибегаю к «сильным» выражениям

Да Нет

40.Мне хочется, чтобы мои грехи были прощены

Да Нет

41.Я редко даю сдачи, даже если кто-нибудь ударит меня

Да Нет

42.Когда получается не по-моему, я иногда обижаюсь

Да Нет

43.Иногда люди раздражают меня одним своим присутствием

Да Нет

44.Нет людей, которых бы я по-настоящему ненавидел

Да Нет

45.Мой принцип: «Никогда не доверять чужакам»

Да Нет

46.Если кто-нибудь раздражает меня, я готов сказать все, что я о нем
думаю

Да Нет

47.Я делаю много такого, о чем впоследствии сожалею

Да Нет

48.Если я разозлюсь, я могу ударить кого-нибудь

Да Нет

49.С детства я никогда не проявлял вспышек гнева

Да Нет

50.Я часто чувствую себя как пороховая бочка, готовая взорваться

Да Нет

51.Если бы все знали, что я чувствую, меня бы считали человеком, с которым нелегко работать

Да Нет

52.Я всегда думаю о том, какие тайные причины застав ляют людей делать что-нибудь приятное для меня

Да Нет

53.Когда на меня кричат, я начинаю кричать в ответ

Да Нет

54.Неудачи огорчают меня

Да Нет

55.Я дерусь не реже и не чаще, чем другие

Да Нет

56.Я могу вспомнить случаи, когда я был настолько зол, что хватал попавшуюся мне под руку вещь и ломал ее

Да Нет

57.Иногда я чувствую, что готов первым начать драку

Да Нет

58.Иногда я чувствую, что жизнь поступает со мной несправедливо

Да Нет

59.Раньше я думал, что большинство людей говорит правду, но теперь я в это не верю

Да Нет

60.Я ругаюсь только со злости

Да Нет

61.Когда я поступаю неправильно, меня мучает совесть

Да Нет

62.Если для защиты своих прав мне нужно применить физическую силу, я применяю ее

Да Нет

63.Иногда я выражаю свой гнев тем, что стучу кулаком по столу

Да Нет

64.Я бываю грубоват по отношению к людям, которые мне не нравятся

Да Нет

65.У меня нет врагов, которые бы хотели мне навредить

Да Нет

66.Я не умею поставить человека на место, даже если он того заслуживает

Да Нет

67.Я часто думаю, что жил неправильно

Да Нет

68.Я знаю людей, которые способны довести меня до драки

Да Нет

69.Я не огорчаюсь из-за мелочей

Да Нет

70.Мне редко приходит в голову, что люди пытаются разозлить или оскорбить меня

Да Нет

71.Я часто только угрожаю людям, хотя и не собираюсь приводить угрозы в исполнение

Да Нет

72.В последнее время я стал занудой

Да Нет

73.В споре я часто повышаю голос

Да Нет

74.Я стараюсь обычно скрывать свое плохое отношение к людям

Да Нет

75.Я лучше соглашусь с чем-либо, чем стану спорить

Да Нет

При составлении вопросника авторы пользовались следующими принципами:

1. Вопрос может относиться только к одной форме агрессии.

2. Вопросы формулируются таким образом, чтобы в наибольшей степени ослабить влияние общественного одобрения ответа на вопрос.

Ответы оцениваются по восьми шкалам следующим образом:

1. Физическая агрессия: «да»=1, «нет»=0: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68 и «нет»=1, «да»=0—9 и 7 утверждения.

2. Косвенная агрессия:

«да»=1, «нет»=0: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63 и «нет»=1 «да»=0 — 26 и 49.

3. Раздражение:

«да»=1, «нет»=0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72 и «нет»=1, «да» =0: 11, 35, 69.

4. Негативизм:

«да»=1, «нет»=0: 4, 12, 20, 28 и «нет»=1, «да»=0 — 36.

5. Обида:

«да»=1, «нет»=0: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.

6. Подозрительность

«да»=1, «нет»=0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59 и «да»=0, «нет»=1: 33, 66, 74, 75.

7. Вербальная агрессия:

«да»=1, «нет»=0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73 и «да»=0, «нет»=1: 33, 66, 74, 75.

8. Чувство вины:

«да»=1, «нет»=0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Индекс враждебности включает в себя 5 и 6 шкалу, а индекс агрессивности (прямой или мотивационной) включает в себя шкалы 1, 3, 7.

Нормой агрессивности является величина ее индекса, равная 21+4, а враждебности — 6, 5-7 + 3. При этом обращается внимание на возможность

достижения определенной величины, показывающей степень проявления агрессивности.

Пользуясь данной методикой, необходимо помнить, что агрессивность, как свойство личности, и агрессия, как акт поведения, могут быть поняты в контексте психологического анализа мотивационно – потребностной сферы личности. Поэтому вопросником Басса-Дарки следует пользоваться в совокупности с другими методиками: личностными тестами психических состояний (Кеттелл, Спилбергер), проективными методиками (Люшер) и т.д.

Додаток В**Методика «Особистісна агресивність і конфліктність»****(Е.П. Ільїн та П.А. Ковальов)***Опитування відбувалася російською мовою.*

Шкали: вспылчивость, наступательность, обидчивость, неуступчивость, компромиссность, мстительность, нетерпимость к мнению других, подозрительность; позитивная агрессивность, негативная агрессивность, конфликтность

Назначение теста

Методика предназначена для выявления склонности субъекта к конфликтности и агрессивности как личностных характеристик.

Инструкция к тесту

Вам предлагается ряд утверждений. При согласии с утверждением в карте опроса в соответствующем квадратике поставьте знак «+» («Да»), при несогласии – знак «-» («Нет»).

1. Я легко раздражаюсь, но быстро успокаиваюсь.
2. В спорах я всегда стараюсь захватить инициативу.
3. Мне чаще всего не воздают должное за мои дела.
4. Если меня не попросят по-хорошему, я не уступлю.
5. Я стараюсь делать все, чтобы избежать напряженности в отношениях.
6. Если по отношению ко мне поступают несправедливо, то я про себя накликаю обидчику всякие несчастья.
7. Я часто злюсь, когда мне возражают.
8. Я думаю, что за моей спиной обо мне говорят плохо.
9. Я гораздо более раздражителен, чем кажется.
10. Мнение, что нападение – лучшая защита, правильное.
11. Обстоятельства почти всегда благоприятнее складываются для других, чем для меня.
12. Если мне не нравится установленное правило, я стараюсь его не

выполнять.

13. Я стараюсь найти такое решение спорного вопроса, которое удовлетворило бы всех.

14. Я считаю, что добро эффективнее мести.

15. Каждый человек имеет право на свое мнение.

16. Я верю в честность намерений большинства людей.

17. Меня охватывает ярость, когда надо мной насмеются.

18. В споре я часто перебиваю собеседника, навязывая ему мою точку зрения.

19. Я часто обижаюсь на замечания других, даже если и понимаю, что они справедливы.

20. Если кто-то корчит из себя важную персону, я всегда поступаю ему наперекор.

21. Я предлагаю, как правило, среднюю позицию.

22. Я считаю, что лозунг из мультфильма «Зуб за зуб, хвост за хвост» справедлив.

23. Если я все обдумал, то я не нуждаюсь в советах других.

24. С людьми, которые со мной любезнее, чем я мог ожидать, я держусь настороженно.

25. Если кто-то выводит меня из себя, я не обращаю на это внимания.

26. Я считаю бестактным не давать высказаться в споре другой стороне.

27. Меня обижает отсутствие внимания со стороны окружающих.

28. Я не люблю поддаваться в игре даже с детьми.

29. В споре я стараюсь найти то, что устроит обе стороны.

30. Я уважаю людей, которые не помнят зла.

31. Утверждение: «Ум – хорошо, а два – лучше» – справедливо.

32. Утверждение: «Не обманешь – не проживешь» тоже справедливо.

33. У меня никогда не бывает вспышек гнева.

34. Я могу внимательно и до конца выслушать аргументы спорящего со мной.

35. Я всегда обижаюсь, если среди награжденных за дело, в котором я участвовал, нет меня.
36. Если в очереди кто-то пытается доказать, что он стоит впереди меня, я ему не уступаю.
37. Я стараюсь избегать обострения отношений.
38. Часто я воображаю те наказания, которые могли бы обрушиться на моих обидчиков.
39. Я не считаю, что я глупее других, поэтому их мнение мне не указ.
40. Я осуждаю недоверчивых людей.
41. Я всегда спокойно реагирую на критику, даже если она кажется мне несправедливой.
42. Я всегда убежденно отстаиваю свою правоту.
43. Я не обижаюсь на шутки друзей, даже если они злые.
44. Иногда я предоставляю возможность другим взять на себя ответственность за решение важного для всех вопроса.
45. Я стараюсь убедить другого прийти к компромиссу.
46. Я верю, что за зло можно отплатить добром, и действую в соответствии с этим.
47. Я часто обращаюсь к коллегам, чтобы узнать их мнение.
48. Если меня хвалят, значит, этим людям от меня что-то нужно.
49. В конфликтной ситуации я хорошо владею собой.
50. Мои близкие часто обижаются на меня за то, что в разговоре с ними я им рта не даю раскрыть.
51. Меня не трогает, если при похвале за общую работу не упоминается мое имя.
52. Ведя переговоры со старшим по должности, я стараюсь ему не возражать.
53. В решении любой проблемы я предпочитаю золотую середину.
54. У меня отрицательное отношение к мстительным людям.
55. Я не думаю, что руководитель должен считаться с мнением подчиненных, ведь отвечать за все ему.

56. Я часто боюсь подвохов со стороны других людей.
57. Меня не возмущает, когда люди толкают меня на улице или в транспорте.
58. Когда я разговариваю с кем-то, меня так и подмывает скорее изложить свое мнение.
59. Иногда я чувствую, что жизнь поступает со мной несправедливо.
60. Я всегда стараюсь выйти из вагона раньше других.
61. Вряд ли можно найти такое решение, которое бы всех удовлетворило.
62. Ни одно оскорбление не должно оставаться безнаказанным.
63. Я не люблю, когда другие лезут ко мне с советами.
64. Я подозреваю, что многие поддерживают со мной знакомство из корысти.
65. Я не умею сдерживаться, когда меня незаслуженно упрекают.
66. При игре в шахматы или настольный теннис я больше люблю атаковать, чем защищаться.
67. У меня вызывают сожаление чрезмерно обидчивые люди.
68. Для меня не имеет большого значения, чья точка зрения в споре окажется правильной – моя или чужая.
69. Компромисс не всегда является лучшим разрешением спора.
70. Я не успокаиваюсь до тех пор, пока не отомщу обидчику.
71. Я считаю, что лучше посоветоваться с другими, чем принимать решение одному.
72. Я сомневаюсь в искренности слов большинства людей.
73. Обычно меня трудно вывести из себя.
74. Если я вижу недостатки у других, я не стесняюсь их критиковать.
75. Я не вижу ничего обидного в том, что мне говорят о моих недостатках.
76. Будь я на базаре продавцом, я не стал бы уступать в цене за свой товар.
77. Пойти на компромисс – значит показать свою слабость.

78. Справедливо ли мнение, что если тебя ударили по одной щеке, то надо подставить и другую?

79. Я не чувствую себя ущемленным, если мнение другого оказывается более правильным.

80. Я никогда не подозреваю людей в нечестности.

Обработка и интерпретация результатов теста

Ключ к тесту

Вспыльчивость

- Ответы «Да» по позициям: 1, 9, 17, 65;
- Ответы «Нет» по позициям: 25, 33, 41, 49, 57, 73.

Напористость, наступательность

- Ответы «Да» по позициям: 2, 10, 18, 42, 50, 58, 66, 74;
- Ответы «Нет» по позициям: 26, 34.

Обидчивость

- Ответы «Да» по позициям: 3, 11, 19, 27, 35, 59;
- Ответы «Нет» по позициям: 43, 51, 67, 75.

Неуступчивость

- Ответы «Да» по позициям: 4, 12, 20, 28, 36, 60, 76;
- Ответы «Нет» по позициям: 44, 52, 68.

Бескомпромиссность

- Ответы «Да» по позициям: 5, 13, 21, 29, 37, 45, 53;
- Ответы «Нет» по позициям: 61, 69, 77

Мстительность

- Ответы «Да» по позициям: 6, 22, 38, 62, 70;
- Ответы «Нет» по позициям: 14, 30, 46, 54, 78.

Нетерпимость к мнению других

- Ответы «Да» по позициям: 7, 23, 39, 55, 63;
- Ответы «Нет» по позициям: 15, 31, 47, 71, 79.

Подозрительность

- Ответы «Да» по позициям: 8, 24, 32, 48, 56, 64, 72;
- Ответы «Нет» по позициям: 16, 40, 80.

Сумма баллов по шкалам «наступательность (напористость)» и «неуступчивость» дает суммарный показатель позитивной агрессивности субъекта.

Сумма баллов, набранная по шкалам «нетерпимость к мнению других» и «мстительность», дает показатель негативной агрессивности субъекта.

Сумма баллов по шкалам «бескомпромиссность», «вспыльчивость», «обидчивость», «подозрительность» дает обобщенный показатель конфликтности.

Обработка результатов теста

За каждый ответ «Да» или «Нет» в соответствии с ключом к каждой шкале начисляется 1 балл. По каждой шкале испытуемые могут набрать от 0 до 10 баллов.